

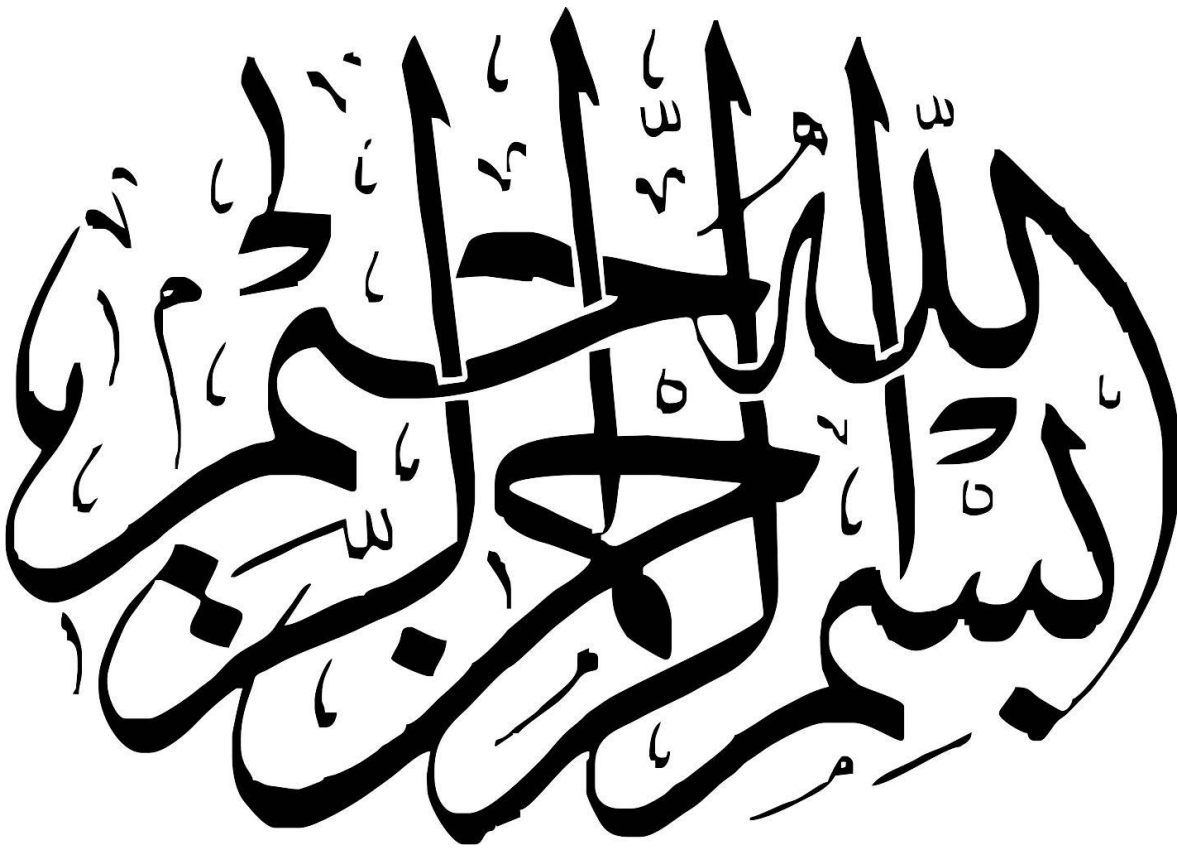
د افغانستان فرهنگ ته او بستي زيانونه

Ketabton.com

۱۳۸۷

محمد اسماعيل يون

د کتاب پېژندنه

|||||

د کتاب نوم: د افغانستان فرهنگ ته اوبښتي زيانونه

ليکوال: پوهيالی محمد اسمعيل يون

خپرنډوی: يون کلتوري يون

چاپشمبر: ۱۰۰۰ ټوکه

لومړی چاپ: ۱۳۷۶ ال کال

دویم چاپ: ۱۳۸۷ ال کال

د ليکوال پرله پسې نومره: (۱۱)

د خپرنډوی پرله پسې نومره: (۱۱)

کمپوزر: ضياء الرحمن ضياء

د دویم چاپ سریزه

دا اثر (د افغانستان فرهنگ ته اوبښتي زيانونه) د افغانستان پر کلتوري شتمنيو د راغلي ناتار يو دردونکی داستان دی. زه (يون) ددې اثر لیکوال، ددې غمجن داستان يو عيني ليدونکی او کتونکی يم، پر هېواد او کابل باندې د جگړې په ټول بهير کې زه د خپل هېواد په غېره کې پاتې شوی يم، څه چې تېر شوي او څه چې ما ليدلي، ټول نه، خو هغه څه چې زما قلم يې د ليکلو وس درلود، هغه مې ليکلي دي، په تېره بيا زموږ پر کلتوري شتمنيو راغلی ناتار.

کېدی شي نورو خلکو هم دا ډول مسایل ليکلي وي او يا يې وليکي، خو هغه څه چې ما ليکلي د پېښو د يو عيني شاهد په توگه زما درد هم په کې منعکس شوی، نور به يې تر ما ډېر ښه تحليلي، هر اړخيز او بشپړ وليکي، خو کوم درد، چې له دې غملولو پېښو ما اخيستی او کېدی شي قدرمن لوستونکي يې په دې اثر کې محسوس کړي، د نورو په دا ډول اثارو کې کېدی شي دا ډول درد احساس نه شي.

ما که همغه وخت په عملي صحنه کې دا يادښتونه نه وای ليکلي، نو کلونه وروسته، چې پر بدو پېښو نورې ناوړه پېښې زياتې شوې، خدای خبر چې بيا به مو ددې مجال پيدا کړی وای، چې داسې څه وليکم او يا هم هغه درد او سوز چې په عملي صحنه کې سړي ته رسي، هغه دې تر پېښو ډېره موده وروسته هم په همغه شان پاتې شي. دا اثر له نن څخه يوولس کاله دمخه پر (۱۳۷۶)ل کال په پېښور کې د ازاد افغانستان د ليکوالو ټولني (وفا) له خوا چاپ شو. تر هغه وروسته د طالبانو په واکمنۍ کې د افغانستان فرهنگي شتمنيو ته نور زيانونه هم واپړول شول، چې پر هغو باندې زما په نورو بېلابېلو ليکنو کې بحث شوی دی، لکه په باميانو کې د بودا تاريخي مجسمو نړول او نور. دا ډول زيانونه زما په يو بل اثر (کلتوري يون) کې کتلاي

شي، خو په دې اثر کې اکثره هغو زيانونو ته گوته نيول شوې، چې د طالبانو تر واکمنۍ دمخه بيا تر ۱۳۵۷ل کال پورې په بېلابېلو پړاونو کې زموږ فرهنگي شتمنيو ته اوبښتي دي، نو ځکه مې په دې اثر کې کمونې او زياتونې ضرور ونه گڼلې او د همغه وخت د يو تصوير په توگه مې همداسې پرېښود. زه نور پر دې غمجن داستان څه ويل نه غواړم، د لومړي چاپ په برخه کې د ازاد افغانستان د ليکوالو ټولني (وفا) له مشر پروفيسور رسول امين او همدارنگه سرمحقق زلمي هېوادمل څخه ډېره مننه کوم، چې ددې کتاب د لومړي چاپ زمينه يې برابره کړه. دغه راز له گران ورور ښه شاعر عبدالغني هاشمي او اسد دانش ساپي مننه کوم، چې لومړي دا اثر وژباړه او دويم چاپ کړ. د قدرمن مشر ورور جنرال صيب شېرمحمد کريمي هم ډېر قدردانی کوم، چې دا اثر يې انگليسي ته وژباړه، که څه هم ددې اثر انگليسي ژباړه لا تراوسه چاپ شوې نه ده، خو هيله من يم چې يو وخت چاپ شي. درانه لوستونکي ددې اثر لوستلو ته رابولم.

په فرهنگي مينه او درناوي

محمد اسمعيل يون

ارگ- د جمهوري رياست ودانۍ

۱۳۸۷ ل کال د کب ۲۷ مه

سريزه

د ۱۳۵۷ ل کال د ثور پر ۷مه نېټه په افغانستان کې سياسي بې ثباتي پيل شوه. له سياسي کرکېچ سره يوځای پوځي اړودور هم پيل شو او خبره خونړيو جگړو ته ووته. د ۱۳۵۸ ل کال د جدي پر ۶مه نېټه روسانو د ټولو نړيوالو قوانينو خلاف پر افغانستان مستقيم يرغل وکړ. افغان ولس سم له لاسه د هغو پر ضد ملي او اسلامي پاڅونونه پيل کړل او ټول هېواد د اور او سکروټو په اور غورځوونکي غره واوښت. په نتيجه کې په سوونو مليونه ټنه چاودېدونکي مواد زموږ د هېواد پر غرو رغو، کليو او بانډو استعمال شول. دې جگړې عموماً د لويو ښارونو له منځ څخه لږ شان لرې په کليو او بانډو کې دوام وموند او د جگړې په ترڅ کې دا امکانات برابر شول، چې پردي يرغلگر په شعوري او کورني مخالفين په نا شعوري ډول د هېواد د ژوندانه بېلابېلو ډگرونو ته زيانونه واړوي. داسې پېښې شول هغه ناوړه نيتونه چې لرې او نږدې گاونډيو دښمنانو زموږ د هېواد په باب لرل افغانانو هم د هغو په عملي کولو کې، په يوه نه يو ډول برخه واخيسته، دا چې څوک په دې برخه کې زيات مجرم وو او د چا په لاس دا غميزه دومره اوږده شوه، دا يو بېل بحث دی، خو په هر ډول او هره بڼه چې وو زموږ د ټولنې د ښېراز ژوند پانې يې ورژولې او هېواد يې له ستر ناورين سره مخامخ کړ. افغاني ټولنې ته چې کوم زيانونه اړول شوي، هر يو پر خپل ځای د زيات درد او غمونو سبب شوي دي. په دې کې د افغاني ټولنې فرهنگي زيان هم د زياتې اندېښنې وړ دی. هغه وخت چې جگړه له ښارونو د باندې روانه وه، نو هغه فرهنگي شتمني چې په کليوالي سيمو او له لويو ښارونو څخه په لرې پرتو سيمو کې موجوده وه، هغه د جگړې د دواړو غاړو له خوا په شعوري او ناشعوري ډول له منځه يوړل شوه، خو کله چې د يوې بلې سنجول شوې توطيې له مخې د ۱۳۷۱ ل کال د ثور پر ۸مه نېټه د کابل رژيم ظاهري بڼې ته بدلون ورکړای شو، نو خبره تر بدو بدتره شوه. مختلفې وسله والې ډلې د هېواد بېلابېلو ښارونو ته وردننه او پر جگړو اخته شوې. هغه شتمني چې له تېرو جگړو څخه يوازې په ښارونو کې خوندي پاتې وه، اکثره برخه يې لوټ او تالان شوه. فرهنگي شتمني چې زياته برخه يې په ښارونو کې وه تر بېلابېلو دردوونکو ناتارونو لاندې راغله، اکثره برخه يې يا چور او يا هم د اور د لمبو په څپو کې وسوځول شوه. هر کله چې به په يوه فرهنگي مرکز کوم طاعون خورېده، نو زموږ د هېواد د فرهنگيانو له زړونو به لمبې جگېدلې، ان خبره تر دې هم راورسېده، چې د هېواد اکثره فرهنگي شتمني او مرکرونه يو په بل پسې له منځه يوړل شول. څرنگه چې زموږ هېواد له فرهنگي پلوه دومره غريب او بې شتو نه و، لکه څنگه چې په اقتصادي ډگر کې ساتل شوی دی. ددې اثر د ليکلو يوه اساسي وجه دا هم ده، چې لوستونکو ته، لکه چې څرگنده ده نوره هم څرگنده شي، چې زموږ هېواد له فرهنگي پلوه غريب نه و، خو لکه د اوس په شان هر وخت جگړې د دې سبب شوي، چې زموږ د هېواد فرهنگي شته لوټ شي. زه د فرهنگ يو مينوال او لېوال د هېواد پر فرهنگ باندې د ډول ډول راغليو اوسنيو ناتارونو شاهد وم او ددې رسالې ځينې بحثونه زما د خپلو سترگو ليدلي حال کيسې دي. د دې رسالې مقصد دا هم دی، چې د هېواد فرهنگي زيانونه په گوته شي او په راتلونکي کې د

هېواد خُيرک او با درده فرهنگيان او پر هېواد او کلتور مين واکمن د هغو د بيا رغونې په فکر کې شي. که په دې رسالې کې پورتنې هدفونه تر يوه حده پوره شوي وي، نو دا به زما د زړه د تسکين لپاره يو درمل وي.

په ډېره مينه

پوهيالی محمد اسمعيل يون

(۱) ښوونځي

کله چې د افغانستان دا تېره ۱۹ کلنه جگړه پیلېده، نو لومړی او اساسي گوزار یې د ښوونې او روزنې پر موسسو و. د روسانو یرغل او په هېواد کې د گرمې سیاسي، عقیده یي او ملي جگړې پیل د دې زمینه برابره کړه، چې پر ښوونځیو او نورو روزنیزو بنسټونو مستقیم او نا مستقیم گوزارونه وشي.

د افغانستان د نورو ملي شتمنیو او ودانیو ترڅنګ ښوونځیو ته هم دومره زیانونه واړول شول، چې ان ویلای شو له هېڅ بلې برخې سره د پرتلې وړ نه دي.

تر جگړې دمخه لومړنی گوزار، چې ښوونځیو ته متوجه شو، هغه په تعلیمي او تحصیلي نصاب کې منفي بدلون راوستل و. پر ۱۳۵۷ل کال، چې د سردار محمد داود خان جمهوري نظام ړنګ کړای شو، نو د ټولنې په نورو ډگرونو کې د ژورو بدلونونو ترڅنګ د زده کړې په نظام کې هم په فوري ډول لاسوهنه پیل شوه او په لکونو ټوکه نوي تعلیمي، تحصیلي کتابونه په ډېر درانه لگښت له سره چاپ شول. سره له دې چې په نوموړي واټن کې هېواد ورځ پر ورځ له زیاتو ستونزو او ډول ډول اقتصادي، سیاسي او پوځي کړکېچونو سره مخامخېده، خو واکمنو تر خپل ټاکلي اند لاندې کوشښ کاوه، پر ښوونځیو، پوهنځیو او د زده کړې نورو اکثره روزنځیو باندې خپل کنټرول او څارنه جاري وساتي. د ځینو ښوونځیو د ړنګېدو له پیل شوي بهیر سره سره، د یو شمېر نویو ښوونځیو د جوړولو کارونه هم پیل شول، خو څرنگه چې د زده کړې مرکزونه د یو سیاسي فکر تر کنټرول لاندې وو، نو د زده کوونکو او محصلینو د زده کړې ټاکلی او یاد وړ وخت د سیاسي غوندو او مارشونو پر جوړولو تېرېده. ((گوندي لومړني سازمانونه)) چې په هر ښوونځي، پوهنځي او روزنيز مرکز کې يې جلا جلا څانگې درلودې، د پوره واک او ځواک څښتنان وو، په روزنځيو او نورو پوهنيزو چارو او بهير کې يې له خپلې هيلې سره سم وقفه او بنديز راوستلای شو. د همدې ډول وقفو په ترڅ کې په اټکليز ډول که لږ تر لږه هره ورځ د هر زده کوونکي له هرو شپږو درسي ساعتونو څخه يو ساعت وخت ضايع شوی وي، په ټوليز ډول به په یاد شوي واټن کې د ټولو زده کوونکو په گډون د اټکل له مخې تر (۱۶۶۵ سوه زره) درسي ساعتونو څخه زيات وخت ضايع شوی وي. (۱)

د ۱۳۵۸ل کال د مرغومي پر شپږمه نېټه روسانو د ټولو نړيوالو مدني او بشري قوانينو خلاف د افغانستان پر خاوره مستقيم یرغل وکړ او د ۸۵ زره (۲) کسيز لښکر په زور يې خپل گوداگان پر کابل مسلط کړل.

دغې ډلې د افغاني فرهنگ خلاف د نورو گڼو هڅو ترڅنګ په تعلیمي نصاب کې د بدلون هڅه وکړه، د زده کړې په سیستم کې يې نوي مضامين ځای او په تدريج سره يې د هغو مضامينو د محتوياتو پر کمښت پيل وکړ، چې دوی ته يې ذهني او فزيکي خطر راولاړولای شو. ځينو درسي کتابونو ته بدلون ورکړای شو او ځينې نور يې په خپله خوښه ورزيات کړل. په ټولو فرهنگي مرکزونو کې د روسي مشاورينو شتون حتمي خبره وه.

په هر دولتي او روزنيز مرکز کې ((د شوروي دوستۍ خونه)) په نوم يو کلتوري مرکز جوړ شو. روسي ژبه په تعليمي او تحصيلي نصاب کې شامله او هڅه وشوه، چې د انگليسي ژبې ځای ورکړای شي. د روسانو د شتوالي پر وخت د تعليمي نصاب د بدلون په نتيجه کې يو ځل بيا د ملت پر اوږو دروند مالي لگښت پرېوت. کله چې د روسانو او د هغو د پلوي حکومت پر ضد په ټول هېواد کې ملي او اسلامي سراسري جگړه پيل شوه، نو هغه ښوونځي او فرهنگي مرکزونه چې د حکومت له واکه وتل بيا پر بل ډول ناتار اخته کېدل. تنظيميانو په دې پلمه، چې ښوونځي د دولت ملکيت کې حسابېږي او دوی د روسانو او حکومت پر ضد جگړه کوي، د ښوونځيو په سپړنې او ړنگونې يې لاس پورې کړ. شايد ددې تر شا داسې ناوړه توطيه گر لاسونه موجود وو، چې ښوونځي ټول ختم کړای شي او ټولنه بېسواده شي او په دې ډول د جگړې لپاره خام مواد (بشري قوه) زياته شي. ځکه چې نالوستي کسان د عقيدې تر چتر لاندې هر ډول قربانۍ ته حاضرېږي. هر کله چې به يوه سيمه د تنظيمونو لاس ته ورغله، نو له ښوونځيو به لوگي پورته کړای شول. په پايله کې به د جگړه ځپلو سيمو اکثره هغه ښوونځي چې له يوه لاس نه بل ته لوېدل، له منځه يوړل شول او دا کار د هېواد په اکثره سيمو کې ترسره شو. د ښوونځيو د ړنگونې او سپړنې عملي او دروند بار د تنظيميانو پر اوږو پروت دی او دا مسووليت تر زياته حده د دوی پر غاړه دی، خو د پردې تر شا کېدی شي نور غرضونه او لاسونه موجود وو. پايله دا شوه، هغه ښوونځي چې په کليوالي او اطرافي سيمو کې موجود وو، د هغو ډېر زيات شمېر له منځه يوړل شو. ((پر ۱۹۷۶م کال په افغانستان کې ۱۹۱۲ کليوالي، ۱۵۱۷ ابتدایي، ۵۱۲ متوسطې، ۱۹۷ لېسې، ۱۹ ديني مدرسې او ۱۷ مسلکي ښوونځي موجود وو)). (۳)

د ښوونې او روزنې وزارت د يوې خپرونې له مخې پر ((۱۳۶۹ل کال د عمومي زده کړو د ښوونځيو شمېر ۱۴۰۱ و، چې له هغې جملې څخه ۳۴۴ لېسې، ۴۸۰ منځني ښوونځي او ۵۷۷ يې لومړني ښوونځي وو. په هغوی کې ۹۰۹۸۷۰ تنو زده کوونکو لوست کاوه)). (۴)

غالباً دا ښوونځي به په هغو سيمو په ځانگړې توگه په لويو ښارونو کې پاتې وو، چې تر دې وخته لا د تنظيمونو تر واک لاندې نه وو راغلي.

کله چې پر ۱۳۷۱ل کال د تنظيمونو يوه ډله له روسانو سره د پټ سازش او د حاکميت په دننه کې سمې، قومي او سيمه ييز فکر ته د ځينو د متمایلو اشخاصو د ښکاره ائتلاف په نتيجه کې کابل ته رادننه کړای شوه، هغه څه ترسره شول چې د کولو نه وو.

کله چې د هېواد په اکثره ښارونو او له هغې جملې نه په کابل ښار کې ستر بشري ناوړين پيل شو، په ښارونو کې له تېرو ناخوالو پاتې فرهنگي او ملي شتمنۍ د اور تر ستوني تېره شوه. د ټول هېواد په کچه ۳۵۰۰ (۵) ښوونځي ړنگ او وسپړل شول. که په هر ښوونځي کې ۱۰۰۰ تنه زده کوونکي پر درس بوخت وای، نو مجموعي شمېر به يې (درې نيم ميليونه تنه) شوی وای او که لږ تر لږه له هر ښوونځي څخه ۵۰ تنه فارغ شوي وای، نو د يو کال د فارغانو شمېر

به (یو سل او پنځه اويا زره تنه) وای او که له هرو پنځو تنو څخه یو تن د لوړو زده کړو امکان پیدا کړی وای، نو پر یو کال به مو لږ تر لږه پنځه دېرش زره تنه د لوړو زده کړو محصلین درلودل او که دا بیا په تېرو ۱۷ کلونو کې ضرب کړو (نو له پنځه سوه او پنځه نوي زره) تنو سره مساوي کېږي. یانې تقریباً په هرو دېرشو تنو کې به یو تن د لوړو زده کړو خاوند وای. که یوازې د دولسمو ټولګیو د اټکلیزو فارغانو شمېر په پام کې ونیسو، نو تر دوو ملیونو تنو څخه زیاتېږي، یانې که جګړه نه وای او یا دا اوسني لوستي کسان هم په پام کې ونیسو، نو په هرو شپږو او یا اوو تنو کې به یو تن د لیک او لوست خاوند وای. (٦) په داسې حال کې چې اوس موږ په سلو تنو کې پنځه تنه باسواده کسان هم نه لرو.

دا خو د ښوونځیو معنوي زیان و، دغه راز د یادو شویو ښوونځیو د ودانیو مالي لګښت هم تر سوونو ملیونو ډالرو څخه زیات اټکلېدای شي.

کله چې د تنظیمونو او ملحدینو بېلابېلې ډلې په کابل ښار کې پر جګړه اخته شوې، نو یوازې په څو لومړنیو ورځو کې د کابل ښار ښوونځیو ته د اړتیا وړ لومړنیو موادو له درکه ۱۵ ملیونه امریکایي ډالره زیان وارپول شو. (٧) د ټول زیان د اټکل کچه ډېره زیاته ده.

(۲) د لوړو زده کړو مرکزونه

په افغانستان کې د لوړو زده کړو عملي پیل له ۱۳۱۱ل کال راهیسې شوی، پر همدې کال په کابل کې د طب پوهنځی جوړ شو، چې د کابل پوهنتون زړی یې کېښود. (۸) سره له دې چې تر دې دمخه هم په افغانستان کې د عصري او لوړو زده کړو لپاره نظرونه او فکرونه موجود وو، خو د لوړو زده کړو په برخه کې د واکمنو هڅې او نظرونه بریالیتوب ته نه وو رسېدلي.

تر ۱۳۱۱ل کال راهیسې په هېواد کې د لوړو زده کړو بېلابېل مرکزونه جوړ شول. د کابل پوهنتون تر تاسیس وروسته پر ۱۳۴۲ل کال په جلال اباد کې د طب پوهنځی جوړ شو، پر ۱۹۶۷م کال په کابل کې د پولیتخنیک انستیتوت جوړ شو، چې بېلابېل پوهنځي یې درلودل. (۹) دغه راز په حربي او عسکري برخه کې حربي او هوايي پوهنتونونه جوړ شول او هم د پولیسو او تخنیک اکاډمۍ تاسیس شوې.

د ۱۹۷۵-۱۹۷۶م کال د یو رقم له مخې په ټول هېواد کې ۱۰ دارالمعلمینونه او د لوړو زده کړو ۱۴ موسسې موجودې وې. (۱۰) تر دې وروسته بیا هم یو لړ نورې موسسې جوړې شوې. پر ۱۹۷۷م کال یوازې د دارالمعلمینونو شمېر ۱۵ ته رسېده. (۱۱) له ۱۳۵۷ل کال څخه تر ۱۳۷۱ل کال پورې بیا هم د لوړو زده کړو لپاره ځینې پوهنځي او پوهنتونونه جوړ شول، لکه د بلخ، هرات او کندهار پوهنتونونه، د اجتماعي علومو او پیداگوژۍ انستیتوتونه او ځینې نور، خو له دې سره سره بیا هم په هېواد کې لوړو زده کړو هغسې چې لازمه وه، مناسبه وده ونه کړه. پر ۱۳۵۷ل کال د هېواد د لوړو زده کړو پر موسسو باندې یو فکري سیوری او کنټرول خپور او حاکم شو. هغه چا چې د حاکم فکر مخالف حرکت ته لمن وهله په زغرده له منځه وړل کېدل، په همدې وجه د لوړو زده کړو د موسسو یو شمېر پوهان یا په زندانونو کې واچول شول، یا مهاجر شول او یا هم د ژوند له نعمت نه بې برخې شول. د لوړو زده کړو د موسسو پر علمي ساحې سیاسي فضا خپره شوه، سیاسي غونډې، میتنګونه او مارشونه د درسي چارو د اخلال او تم کېدو اساسي وسیلې شوې. کله چې روسان او ګوډاګي یې راغلل، نو بیا هم دې لړۍ دوام وکړ او په ځینو ځایونو کې لا ګرمه شوه. د پوهنتونونو او د لوړو زده کړو د نورو موسسو په نصابونو کې د بدلون هڅه وشوه او یو زیات شمېر نوي کتابونه چاپ او محصلینو ته د تدریس لپاره وړاندې شول. (۱۲) د داسې فکر او لیدلوري د تبلیغ لپاره هڅه وشوه، چې زموږ د ټولنې کلتور او فکر ورسره پوره مخالفت درلود.

د دوکتور نجیب الله د حاکمیت پر وخت هڅه وشوه، چې په تدریجي ډول پوهنتونونه او د لوړو زده کړو نور روزنځایونه خپل اصلي مسیر ته وروګرځول شي، خو دا داسې وخت و، چې د نړۍ د لوړو زده کړو له اکثره موسسو سره د هېواد د لوړو زده کړو د مؤسسو هغه پخواني روابط شلېدلي وو او نه د دوکتور نجیب الله د حکومت بقا یقیني وه او نه هم د هغه د حکومت اقتصاد ددې جوګه و، چې د لوړو زده کړو مؤسسې دې بېرته خپل تېر کیفیت ترلاسه کړي.

خو بیا هم په ټولیز ډول له ۱۳۵۷-۱۳۷۱ کال پورې د پوهنتونو او د لوړو زده کړو د نورو مؤسسو فزیکي جوړښت روغ و، یوازې د فکر او د درس د میتود مساله پوره مطلوبه نه وه، خو کله چې پر ۱۳۷۱ کال په کابل کې یو منفي بدلون راوستل شو، نو هر څه له کنټروله ووتل. ان ځینو هغو کسانو، چې د کابل د لوړو زده کړو په مؤسسو کې یې زده کړې کړې وې له هغو څخه مورچلې جوړې کړې او دومره توغندي، درنې او سپکې گولۍ یې پرې وورولې، چې په نړۍ کې به یې ساری پیدا نه شي. په نتیجه کې نه یوازې په کابل ښار، بلکې په ټول هېواد کې د لوړو زده کړو کوم مرکزونه چې د تېرو جگړو له ناخوالو جوړ پاتې وو، یو په بل پسې ږنگ او وسپزل شول، وسایل او وسایط یې لوټ او تالان شول. دلته به مور د کابل پوهنتون، د کابل طب دولتي انستیتیوت او د کابل پولیتخنیک انستیتیوت د بېلگې په توگه راوړو او په نورو به په مجموعي ډول خبرې وکړو:

۱- کابل پوهنتون:

کابل پوهنتون په افغانستان کې د لوړو زده کړو تر ټولو لویه او ستره موسسه ده. د دې موسسې د بنسټ ډبره پر ۱۳۱۱ کال (۱۹۳۲م) کال د (طب پوهنځي) په جوړولو سره کېښوول شوه. پر ۱۳۱۷ کال د حقوقو پوهنځي جوړ شو، پر ۱۳۲۱ ل کال د علومو پوهنځي او پر ۱۳۲۳ کال د ادبیاتو پوهنځي جوړ شو. پر ۱۳۲۵ کال د هغه وخت د دولت له خوا یو فرمان صادر شو او د هغه تر مخه کابل پوهنتون رسماً په همدې نامه ونومول شو او نوموړو څلورو پوهنځیو یو ځای په کې پر تدریس پیل وکړ.

د پوهنتون په چوکاټ کې پر ۱۳۳۰ کال د شرعیاتو، پر ۱۳۳۵ کال د انجنیري او زراعت، پر ۱۳۳۶ کال د اقتصاد، پر ۱۳۳۸ کال د فارمیسي، پر ۱۳۴۰ کال د وترنري، پر ۱۳۴۱ کال د تعلیم او تربیې او نورو پوهنځي یو په بل پسې جوړ شول.

خو پر شپېتمو کلونو د پوهنتون په چوکاټ کې د ښکلو هنرونو، ژورنالیزم، ځمکپوهنې او د اجتماعي علومو پوهنځي نوي جوړ شول، د شرعیاتو پوهنځي چې د شپېتمو کلونو په وروستیو کې ترې د اسلامي څېړنو پوهنتون جوړ شوی و، پر ۱۳۷۳ کال بېرته د پوهنتون جز شو. کابل پوهنتون ۱۴ پوهنځي او ۶۲ ډیپارټمنټونه لري. یو وخت کابل پوهنتون د کوبالت، د لمر انرژۍ څېړنو مرکز او د کرنې د څېړنو یو فارم درلود.

د کابل پوهنتون د پخواني رئیس پوهاند سید امیرشاه حسن یار د څرگندونو له مخې د ((۱۳۷۱ کال په لومړیو کې په کابل پوهنتون کې ۵۲۵ تنه استادان پر تدریس بوخت وو)) او بیا دې شمېر د وخت په تېرېدو سره بدلون موندلی دی، ورځ پر ورځ د استادانو شمېر کم شوی دی.

د درې کلنو جگړو په اثر د زده کړې اتاقونو، لابراتوري تجهیزاتو مجهزې چاپخونې، سامان او فرنیچر، د لیلې سامان او وسایل، کفټریا او د څېړنو مواد او سامان یا په بشپړ ډول او یا نسبي توگه له منځه وړل شوي دي. د پوهنتون رئیس د یوې مرکې له مخې ((د دې زیانونو لومړنۍ ټاکل شوې خساره ۵۰ ملیونه ډالره اټکل شوې ده. پر هره ورځ

د هر محصل د پنځوسو درسي ساعتونو او په اوونۍ کې د دېرشو ساعتونو ضايع کېدل او په دوو اکاډمیکو کلونو کې د اتلس میاشتنی تلف شوي وخت پر اساس له لس زرو څخه د زیاتو محصلینو تلف شوی وخت تر ۲۱ ملیونو درسي ساعتونو څخه زیاتېږي)).

یاني کابل پوهنتون د یوویشتمې پېړۍ د تمدن له کاروان څخه ۲۱ ملیونه ساعتونه وروسته پاتې شوی دی. له دې پرته د پوهنتون مرکزي کتابتون، د ښکلو هنرونو د پوهنځي گالري او د علومو پوهنځي موزیم له منځه وړل شوي دي. ددې فرهنگ لوټونې معنوي ارزښت په مادياتو اټکل کېدی نه شي. په حقیقت کې په ځینو برخو کې ددې ولس د فرهنگ د حال رابطه د هغې له ویاړلي ماضي سره پرې شوې ده.

سره له دې چې د پوهنتون ټول پوهنځي یا په بشپړ او یا هم په نسبي ډول تخریب شوي، خو په دې کې بیا د فارميسي پوهنځي درې پوړیز تعمیر تقریباً په بشپړ ډول تخریب شوی دی، د علومو او وترنری پوهنځيو ودانۍ په سلو کې شپېته زیانمنې شوي، د مرکزي لیلیو یو وینگ هم بشپړ تخریب شوی او لیلیې ته نور هم زیات زیان اړول شوی دی. د کرنې پوهنځي د ودانۍ چت په سلو کې پنځوس تخریب شوی، په مجموعي ډول هېڅ داسې ودانۍ نه شته، چې زیان یې نه وي زغملی. دغه راز د اوبو او برېښنا سیستم او هم د ټلېفون شبکه تقریباً په بشپړ ډول له منځه وړل شوي دي. د نجونو لیلیه چې پر ۱۳۵۷-۱۳۷۱ کلونو په ډېر عصري سیستم او له اوسني نرخ سره د ملیونونو ډالرو په ارزښت او لگښت جوړه شوې وه، په بشپړ ډول سپزل شوې او تخریب شوې ده.

د پوهنتون په مرکزي کتابتون کې د ۱۳۷۱ل کال په لومړیو کې (یوسلو پنځوس زره عنوانه) بېلابېل او په بېلابېلو ژبو علمي، ادبي، سیاسي، تاریخي، هنري او نور مهم کتابونه موجود وو. پنځه سوه عنوانه علمي ژورنال، اووه زره عنوانه مونوگرافونه، تحقیقي رسالې او کتابونه (د افغانستان پېژندنې په برخه کې) د جرايدو او مجلو شپږ سوه کلکسینونه د (میرعماد) د اووه قلمه او اته رنگه قرآن کریم په گډون دوه زره پنځه سوه خطي نسخې، د بهزاد میناتورې آثار او نور موجود وو.

تر جگړو وروسته د کابل پوهنتون په مرکزي کتابتون کې یوازې شل زره عنوانه کتابونه پاتې وو او نور ټول یا لوټ شوي او یا د اور تر کومي تېر شوي دي.

د پوهنتون مرکزي کتابتون نه یوازې د استادانو او محصلینو لپاره یو څېړنیز مرکز و، بلکې له بهر څخه هم ځینې څېړونکي دې کتابتون ته د څېړنې لپاره راتلل. کابل پوهنتون چې د نړیوال ارزښت او اتوریتې درلودونکی دی او د یونسکو د پوهنتونونو په زرغون کتاب کې یې نوم ثبت دی، یو وخت د اتومي انرژۍ د څېړنو مرکز، د لمر د انرژۍ، د دارالامان د څېړنیز مرکز او د کتابونو د چاپ لپاره د مجهزې چاپخونې درلودونکی و، یو وخت یې ۱۴ عنوانه بېلابېلې مجلې چاپولې او تر ۱۳۷۱ل کال دمخه د استادانو تر ۱۶۰ عنوانو څخه زیات علمي او مسلکي درسي کتابونه په همدې چاپخونه کې چاپ شوي دي. (۱۳)

۲- د کابل طب انستیتیوت:

په کابل کې تر ۱۳۷۱ل کال وروسته د تنظيمي او خپلسرو جگړو په ترڅ کې د هېواد زیات شمېر فرهنگي، اقتصادي او ټولنيزې موسسې ړنگې شوې.

د کابل طب انستیتیوت هم د دې جگړو له امله درانه زیانونه زغملي دي. د مالي زیان ترڅنگ یې د علمي زیان خبره هم د زیاتې اندېښنې وړ ده.

د جگړې په موده کې د محصلینو درسونه یا په نیمه او یا په بشپړ ډول ودرول شوي وو. که د محصلینو د شمېر په تناسب د درسي ساعتونو شمېر په پام کې ونیسو، نو په مجموعي توګه به نوموړي انستیتیوت ته شاوخوا لس ملیونه درسي ساعتونه زیان اوښتی وي.

د طب انستیتیوت د هغه وخت، جنسي مدیر ښاغلي محمداصف وویل: ((سره له دې چې انستیتیوت ته د ټولو رسول شویو زیانونو دقیق شمېر خورا ګران کار دی، خو بیا هم په اټکلیز ډول د زیانونو اندازه څه نا څه لګېدی شي. په انستیتیوت کې د پتالوژۍ، بیوشیمی، هستولوژۍ، فارمکولوژۍ، مکروبیالوژۍ، اناتومی، کیمیا، فزیک ډیپارټمنټونه موجود دي. دې څانګو خپل خپل مجهز لابراتوارونه لرل، چې د طبي علومو په زیاتو عصري وسایلو سمبال وو. دا لابراتوارونه له ټولو وسایطو او وسایلو سره له منځه وړل شوي دي. د انستیتیوت فزیکي ساختمان او نورو درسي خونو، وسایطو او وسایلو ته دروند زیان اوښتی دی. د ودانۍ په سلو کې ۳۰ برخې تخریب شوي دي، د اوبو او برېښنا سیستم یې هم ویجاړ شوی او د انستیتیوت شل عرادې بېلابېل موټر غلا شوي دي. د قرطاسي ډیپوګانې چور شوي، ټول سمعي او بصري مواد، لکه د عکاسۍ کمرې، مایکونه، پروجکتورونه، لوډسپیکرونه، علمي سینمائي فلمونه، هنري سینمائي فلمونه، ټلويزيونونه، ترانسفرمرونه، ویديوکيسټې او داسې نور غلا شوي دي. سربېره پر دې د انستیتیوت ډېره مجهزه چاپخونه (مطبعه) هم له منځه وړل شوې ده.))

د بیالوژۍ د څانګې یو سابقه لرونکي استاد وویل: ((یوازې زموږ د بیالوژۍ څانګې له لابراتوارو څخه یې په لسګونو میکروسکوپونه، د تسلیخ بکسونه، د میکروسکوپ ګروپونه، مختلف تثبیت شوي سلايدونه، ۵۰۰۰ دانې ساده سلايدونه، ۲۰۰ دانې درجه لرونکې استوانې، یخچالونه او نور وسایل چور او له منځه وړي دي.))

د انستیتیوت یو تن مسوول وویل: ((کېدی شي د انستیتیوت د بیا رغونې لپاره په لکونو ډالر په کار شي، خو د ټول زیان د دقیقې شمېرې اټکل اوس ناشونی دی.))

بل دروند او نه جبرانېدونکی زیان، چې دې انستیتیوت ته اوښتی هغه د علمي او درسي کتابونو له منځه وړل دي. د کابل طب انستیتیوت یو ډېر مجهز کتابتون درلود. د نوموړي کتابتون د هغه وخت امر ښاغلي غلام علي وویل: ((په دې کتابتون کې پنځوس زره عنوانه بېلابېل علمي کتابونه موجود وو، چې اکثره یې په انګلیسي ژبه وو، کله

چې دلته د جگړې اور ولگېد، نو د کتابتون درې واړو منزلونو اور واخيست، زيات کتابونه په کې ايره شول، د طب انستيتيوت د ځينو کارکوونکو په هڅه او هاند يوازې ۶۰۰۰ عنوانه کتابونه له انستيتيوت څخه بهر يو خوندي ځای ته انتقال شول او د حالاتو په ښه کېدو سره بېرته راوړل شول. د انستيتيوت په کتابتون کې د دې انستيتيوت د استادانو هغه ۵۰۰۰ عنوانه علمي کتابونه هم موجود وو، چې دوی پر بېلابېلو وختونو د خپلو علمي ترفيعاتو لپاره ليکلي وو او دلته يې يوه يوه خطي نسخه موجوده وه. دا اثار هم د جگړې د طاعون ښکار شول.

په اټکليز ډول ويلای شو، چې يوازې د کتابونو د مالي زيان له امله نوموړي انستيتيوت ته په لکونو ډالره زيان اوښتی دی)). (۱۴)

۳- د کابل پوليتخنيک انستيتيوت:

تر کابل پوهنتون وروسته د کابل طب انستيتيوت په شان د کابل پوليتخنيک هم د هېواد ستر علمي او روزنيز مرکز دی. تراوسه پورې دې انستيتوت په زرگونو کادرونه افغاني ټولنې ته وړاندې کړي دي. دا انستيتيوت د پخواني شوروي اتحاد په مالي لگښت جوړ شوی دی او تراوسه يې تحصيلي نصاب په همغه روسي سيستم روان دی.

د پوليتخنيک انستيتيوت څلور بېلابېل پوهنځي لري. د ليلې د ودانيو ترڅنگ يو لوی جمنازيوم او يو لوی خوړنځای هم لري. د ودانيو او نورې ښکلا له پلوه د کابل پوليتخنيک تر کابل پوهنتون وروسته دويمه ستره اولويه تحصيلي موسسه ده.

کله چې جگړه پيل شوه، نو کابل پوليتخنيک هم ډېر زيات وخت د جگړې ډگر پاتې شو، په پوليتخنيک کې چې د نوموړي علمي مرکز څه شتمني وه، ټوله لوټ شوه، د انستيتوت پر ودانيو په زرگونو لويې او وړې مرمۍ راپرېوتې او د هرې ودانۍ سينې پرې سورۍ سورۍ شوې، د محصلينو د تطبيقاتو اکثره وسايل چې د ډېر زيات مالي ارزښت درلودونکي وو ټول يا چور او يا له منځه يوړل شول.

د پوليتخنيک مجهز کتابتون، چې په بېلابېلو ژبو، په ځانگړي ډول په روسي ژبه په کې په لسگونو زره عنوانه بېلابېل علمي، تخنيکي او نور ډول ډول کتابونه موجود وو اکثره له منځه يوړل شول. د جگړې په اکثره (تقريباً درې نيم کلونو) کې کابل پوليتخنيک د محصلينو پر مخ تړلی پاتې شو. که د محصلينو د هرې ورځې درسي ساعتونه او د محصلينو شمېر په پام کې ونيسو، نو په اټکليز ډول کابل پوليتخنيک تر ۱۲ ميليونو درسي ساعتونو څخه زيات وخت ضايع کړی دی.

د کابل پوليتخنيک د ټول زيان معلومول هم څه ناڅه ناشونی ښکاري، خو څرنگه چې کابل پوهنتون ته رسېدلې خساره تر ۵۰ ميليونو ډالرو زياته اټکل شوې وه، نو د کابل پوليتخنيک به هم ددې معادله او يا هم تر دې زياته اټکل شي، ځکه چې په کابل پوليتخنيک کې د محصلينو د زده کړې لپاره ډېر زيات تخنيکي او انجنيري امکانات برابر

شوي وو. سره له دې چې د کابل پوهنتون او کابل پولیتخنیک د ودانیو د بیا جوړونې لپاره پر ۱۳۷۵ل کال بیا کار پیل شو، خو بیا هم دا کار بشپړ نه شو او هغه وسایل او د زده کړې نور امکانات چې په دې مرکزونو کې وو د هغو بیا پوره کول ډېر وخت او غټ مالي امکان غواړي او ځینې برخې یې کېدی شي بیا هېڅ جوړې نه شي.

۴- د لوړو زده کړو نور مرکزونه:

پر کابل پوهنتون، کابل پولیتخنیک او کابل طب انستیتیوت سربېره په هېواد کې د لوړو زده کړو نورې ګڼ شمېر موسسې هم موجودې وې، چې د ۱۳۷۱ل کال له ثور څخه د ۱۳۷۵ل کال تر میزان پرله پسې جګړو یو په بل پسې ړنګې کړې، لکه څنګه چې دمخه مو یادونه وکړه د لوړو زده کړو د نورو موسسو ترڅنګ تر پنځلسو زیاتو دارالمعلمینونو هم هېواد ته ښوونکي روزل.

په ملکي ساحه کې د لوړو زده کړو پر مرکزونو سربېره په عسکري ساحه کې هم هېواد داسې ستر مرکزونه درلودل، چې پر خپل وخت د ځینو ګاونډیو هېوادونو په ډله کې په لومړي کتار کې ودرېدل.

حربي پوهنتون د خپل ټول عمر په بهیر کې په زرګونو صاحب منصبان ټولني ته وړاندې کړي دي، خو کله چې په کابل کې څلور نیم کلنه جګړه پیل شوه، نو حربي پوهنتون داسې یوه ساحه وه، چې په دې ټوله موده کې د جګړې ډګر پاتې شو. په زرګونو زرګونو درنې او سپکې ګولۍ د حربي پوهنتون پر سینه ورتشې شوې. په نتیجه کې د پوهنتون ټولې ودانۍ یا بشپړې او یا په نسبي ډول ویجاړې شوې. د پوهنتون درسي خونې وسایل او وسایط ټول له یوې مخې تباه کړای شول. حربي پوهنتون په تحصیلي موسسو کې هغه ستره موسسه ده، چې ډېر زیات زیان یې ګاللی دی، اوس د پوهنتون د بدایه کتابتون په ګډون هلته هېڅ شی پاتې نه دي. د حربي پوهنتون د درانه زیان د اندازې ټاکل خورا ګران کار دی، خو کله چې سړی د پوهنتون ودانیو، درسي خونو، د درس د نورو لوازمو او په مجموعي ډول د پوهنتون پخوانیو امکاناتو ته ګوري، نو تر سلو ملیونو ډالرو زیاته پانګه په کار ده، چې لږ تر لږه پوهنتون هغه پخواني حالت ته ورنږدې کړي.

د حربي پوهنتون ترڅنګ د هوایي او هوایي مدافعې پوهنتون هغه دویم ستر پوهنتون دی، چې د افغانستان د پوځ لپاره یې پیلوټان، تخنیکران او د هوایي مدافعې لپاره مسلکي پوځیان روزل. دا پوهنتون هم د امکاناتو، وسایلو او مسلکي کادرونو له پلوه په سیمه کې د خپل وخت یو نامتو پوهنتون و. پر ۱۳۷۱ل کال پر دې پوهنتون وبا خوره شوه. د پوهنتون د زده کړې وسایل او د تطبیقاتو ټول لوازم او امکانات له منځه یووړل شول، ان د پوهنتون د ځینو ودانیو کړکۍ هم پاتې نه شوې؛ څه د توغندیو اور وسپړلې او څه هم د چور او تالان منګولو تباه کړې. د پوهنتون مجیز کتابتون هم چور او تالا شو.

ویل کېږي، یو وخت هوایي پوهنتون هر کال ۵۰ تنه پیلوټان فارغول، د هوایي پوځ د نورو برخو مسلکي کادرونه خو لا پرېږده.

د حربي پوهنتون په شان ددې پوهنتون زيان هم خورا دروند دی. ځکه هغه وسایل او وسايل چې دغه پوهنتون د خپلو محصلينو د روزنې په مقصد د تطبیقاتو لپاره ایښي وو، هغو په خپله د ملیونونو ډالرو ارزښت درلود.

که د پوهنتون د ودانیو، وسایلو، وسايلو، د محصلينو درسي لوازمو او د هغوی د تطبیقاتو درانه او سپک وسایل په پام کې ونیسو، نو د هغوی ټول مالي ارزښت تر دوه سوه ملیونه ډالرو هم زیاتېږي. ځینو کسانو ته کېدی شي دا اټکل زیات معلوم شي، خو که هغه ډول ډول الوتکې، توغندي او د هوایي پوځ نورې درنې وسلې چې محصلينو پرې تطبیقات کول او پر هغو باندې یې زده کړه کوله، په پام کې ونیسو نو یقیناً چې دا زیان به تر یاد شوي رقم هم لوړ شي.

د حربي پوهنتون تر څنگ د تخنیک اکاډمۍ موقعیت درلود، دې اکاډمۍ چې د تخنیک په بېلابېلو څانگو کې افسران او تخنیکران ټولنې ته وړاندې کول، هم د جگړې گوزارونه وزغمل. پر دې ځای د جگړې سیوری تقریباً په څلور نیم کلنه موده کې د زیات وخت لپاره پاتې شو. په نتیجه کې هر څه چې په دې اکاډمۍ کې موجود وو یا په جگړه کې له منځه یوړل شول او یا هم چور او غلا شول.

د تخنیک پر اکاډمۍ سربېره په پوځي چارو کې یوه بله اکاډمي هم موجوده وه، چې د پولیسو او بیا یو وخت (د څارندوی اکاډمۍ) په نامه یادېدل، دې اکاډمۍ د کورنیو چارو وزارت د مربوطو قطعاتو او نورو څانگو لپاره مسلکي صاحب منصبان او کادرونه روزل.

دې اکاډمۍ د کابل د خوشال مېنې په سیمه کې موقعیت درلود او دا هغه سیمه وه، چې د نورو سیمو په شان د جگړې دروند توپان پر همدې سیمه هم تېرېده راتېرېده. په نتیجه کې نه یوازې دا اکاډمي له خپلو زیاتو امکاناتو سره ویجاړه کړای شوه، بلکې په هغه سیمه کې چې نورې تحصیلي، تعلیمي موسسې وې هغه هم له منځه لاړې.

د کابل ښار د خوشال مېنې په ساحه کې (د ټولنیزو علومو انستیتیوت) موجود و. دا انستیتیوت د شپېتمو کلونو په بهیر کې ((د افغانستان د خلق دموکراتیک گوند)) له خوا د خاصو اهدافو لپاره جوړ شوی و. تر څو کلونو وروسته بیا د گوند له خوا لغوه شو. ټول محصلین یې په کابل پوهنتون کې جذب شول. خو له دې انستیتیوت څخه ډېرې ښکلې ودانۍ پاتې شوې. یو وخت بیا داسې راغی، چې په همدې ځای کې د ((وحدت حزب)) مرکز جوړ شو. بیا څو ځله دا سیمه لاس په لاس شوه او د انستیتیوت ودانۍ په کې زیانمنې شوې. خو بیا هم د هغې سیمې د نورو ودانیو په تناسب دا ودانۍ جوړې پاتې دي. د کابل په ده بوري سیمه کې (د اسلامي څېړنو مرکز) موقعیت درلود. دې مرکز د خپلو گڼ شمېر علمي څېړنو او غونډو د جوړولو ترڅنگ یو ډېر مجهز کتابتون هم درلود. کله چې د کابل په دې سیمه کې گرمه جگړه پیل شوه، نو دا مرکز له خپلو ټولو امکاناتو سره له منځه لاړ. د مرکز ودانۍ اوس داسې ږنگه شوې ته به وایې دلته هېڅ ودانۍ نه وه.

همدې علمي مرکز ته مخامخ د سيد جمال الدين افغان دارالمعلمين واقع و، چې گڼ شمېر محصلين يې درلودل. ددې روزنځي ودانۍ اوس پر سينه پرته ده او د يوې لويې غميزې انځورگري کوي. دې دارالمعلمين چې هر څه لرل، سره له خپلو ټولو څانگو، درسي موادو او نورو امکاناتو له منځه يوړل شول. د دې مرکز د ټولو ودانيو بيا جوړول مليونو ډالرو ته اړتيا لري.

تر سيد جمال الدين افغان دارالمعلمين يو څو كيلو متره وړاندې د دارالامان تاريخي ودانۍ ته نږدې د کابل د پيداگوژۍ انستيتيوت جوړ شوی و. دې انستيتيوت د ښوونې او روزنې د وزارت په چوکاټ کې فعاليت کاوه. د انستيتيوت ودانۍ په خوار ښکلې او لوکسه بڼه نوې جوړه شوې وه. دې انستيتيوت گڼ شمېر ښوونکي ټولنې ته وړاندې کړي دي. د پښتو، دري، تاريخ څانگو په گډون يې يو شمېر نورې څانگې هم درلودلې. هرې څانگې ځانته يو ځانگړی کتابتون هم درلود. کله چې جگړه پيل شوه، نو ددې سيمې اکثره ودانۍ د درنو توغنديو تر گوزارونو لاندې راغلې. اوس ددې سيمې اکثره ودانۍ پر سينه پرتې دي، يوازې ځينې سوي دېوالونه ولاړ ښکاري. څرنگه چې د پيداگوژۍ د انستيتيوت دېوالونه پاڅه وو، د خامه کورونو په پرتله پرې د توغنديو زور ډېر نه دی رسېدلی، خو بيا هم ددې علمي مرکز درسي خونو، ودانيو او نورو امکاناتو ته دومره زيان رسېدلی، چې بيارغونه يې لکونو ډالرو ته اړتيا لري.

تر دې مرکز څو كيلومتره لرې د واصل اباد د غره په ډډه کې د کابل تخنيک جوړ شوی و، چې ښکلو او زړه وړونکو ودانيو يې د هغې سيمې ښکلا ډېره زياته کړې وه. دې تخنيک يو وخت په کابل کې خپل ښه دوران، شان او شوکت درلود دا تخنيک چې د پخواني شوروي په مالي لگښت او مرسته جوړ شوی و، درسي سيستم يې د شوروي اتحاد تحصيلي سيستم تعقيبواوه او زيات وخت يې درسي چارې د روسي مشاورينو او استادانو تر مستقيمې لارښوونې لاندې پرمخ وړل کېدلې. جگړې دا سيمه هم د کابل د غرب د نورو سيمو په شان ډېره زياته وځپله.

کابل تخنيک تر څوارلسم ټولگي پورې محصلين روزل او تر هغه وروسته يې کابل پوهنتون او کابل پوليتخنيک ته د نورې زده کړې لپاره معرفي کول. کابل تخنيک يو ډېر بډايه کتابتون او مجزه ليليه درلودله. د جگړې په دوران کې د دې تخنيک د درسي چارو ټول لوازم او وسايل له منځه يوړل شول. د تخنيک ودانۍ په زرگونو درنو گوليو وويشتل شوې او ټول تخنيک پر کنډوالو بدل کړای شو. د تخنيک د بيا جوړونې لپاره ډېرو زياتو پيسو ته اړتيا ده، چې کېدی شي په اټکلي ډول تر لسگونو مليونو ډالرو واوړي.

(۳) د افغانستان د علومو اکاډمي

د افغانستان د علومو اکاډمي پر ۱۳۵۷ل (۱۹۷۸م) کال د پښتو ټولنې، د تاريخ ټولنې، د پښتو څېړنو نړيوال مرکز او د دايرة المعارف ټولنې څخه د هغه وخت د وزيرانو شورا په چوکاټ کې جوړه شوه.

د افغانستان د علومو اکاډمي په ترکيب کې اکاډميسنان، د کاډميسنانو کانديدان او افتخاري غړي شامل دي. د علومو اکاډمي د لاندنيو څلورگونو علمي رتبو لرونکې ده:

۱- د محقق مرستيال

۲- محقق

۳- د سرمحقق مرستيال

۴- سرمحقق

د علومو په بېلابېلو برخو کې د علمي څېړنو سرته رسول، په هېواد کې د ملي اقتصاد د پياوړتيا او د فرهنگي بډاينې په مقصد د اوږدې مودې علمي تحقيقاتو پرمخ بيول، د اوبو د سرچينو، خاورې، تودوخې، انرژۍ، منرالي موادو، اومو موادو او د نورو طبيعي منابعو څېړنه او ارزيايي کول، د زېرمو ټاکنه او له هغو نه د اغېزمنې گټې د لارو چارو لټول، په ملي اقتصاد کې د ډېرو نويو علمي تخنيکي لاسته راوړنو او پرمختگونو نه د گټې د امکاناتو او لارو چارو لټول، د هېواد د اقتصادي، ټولنيزې ودې، د لنډې او اوږدې مودې د پلانونو جوړول او څېړنه، د هېواد د اقتصادي بنسټونو د پياوړتيا او فرهنگي بډاينې په مقصد د اسلامي هدفونو په لاره کې فعاليت او ونډه اخيستل، په افغانستان کې د علم او پوهې د سطحې لوړوالی، د علومو په ډېرو سترو برخو کې د څېړنو ټاکنه او رهبري کول، په هېواد کې د علمي او څېړنيزو چارو سمون، يووالی او د تجربه يي څېړنيزو مسالو د پرمخبيولو لپاره د مادي او تخنيکي امکاناتو د برابرولو په لاره کې هڅه او هاند د افغانستان د علومو اکاډمي ستر هدفونه دي.

د افغانستان د علومو اکاډمي د همدغو هدفونو د پوره کولو لپاره کاميابي او بریمنې هڅې کړې دي. په کورنۍ کچه يې يو زيات شمېر څېړونکي او پوهان روزلي او د هغو د کار ثمرې يې ټولنې ته وړاندې کړې دي. يوازې د بشري علومو په برخه کې يې تر ۱۳۵۷ل کال پورې د کتابونو او رسالو په گډون (دوه سوه پنځه شپېته پروژې) برابرې کړې دي. په کورنۍ سطحه يې په لسگونو لويې او وړې علمي او ادبي غونډې او سيمينارونه جوړ کړي او په لسگونو عنوانه بېلابېل څېړنيز، تاريخي، علمي او ادبي کتابونه، چې عمومي شمېر يې لکونو ټوکو ته رسېږي، په ډېره ښه بڼه او کچه چاپ او خپاره کړي دي. د افغانستان د علومو اکاډمي په کورنۍ سطحه د هېواد د فرهنگ په بډاينه کې خپله ونډه اخيستې ده. د علومو اکاډمي ځينو غړو په نړيوالو سيمينارونو او غونډو کې د افغانستان نماينده گي کړې او هلته يې د خپل هېواد علمي پرستيژ ساتلی دی. په خپله د علومو اکاډمي له خوا هم تر لسو

زیات علمي نړیوال سیمینارونه او کنفرانسونه جوړ شوي چې د کوشانیانو په اړه، د پښتو د نړیوالو څېړنو د مرکز د لسمې کالیزې، د ابو علي سینا بلخي، خوشال خان خټک، امیر کروړ او ناصر خسرو بلخي نړیوال سیمینارونه د یادونې وړ دي. په دې سیمینارونو کې د نړۍ له نورو هېوادونو نه هم گڼ شمېر پوهانو گډون کړی و.

د افغانستان د علومو اکاډمۍ د خپلو علمي پروژو د چاپ او خپراوي ترڅنگ په بېلابېلو وختونو کې د آریانا، خراسان، کابل، پښتو، لرغونپوهنه، طبیعت او ځینې نورې مجلې هم خپرې کړې دي او د زېري جریده هم. دغه راز یې په لسگونو خطي نسخې چې د اکاډمۍ لاسته ورغلي، بیا پرې کوم څېړونکي کار کړی او چاپ شوې دي او په دې ډول یې له مرگه ژغورلي دي.

خو اوس راځو دېته چې ایا اکاډمي هم چا خپل کار ته پرېښوده؟ او که پر هغې یې هم د سکروټو او قهر اورونه وورول؟

کله چې پر ۱۳۷۱ل کال د یوې غمیزې له پاسه بله غمیزه راغله، نو د اکاډمۍ پر ودانیو هم لوی ناتار خور شو. د اکاډمۍ اکثره ودانیو ته درانه زیانونه واورول شول. د پښتو څېړنو د نړیوال مرکز ودانۍ او د پښتو ژبې او ادبیاتو، همدارنگه د کابل مجلې دفتر او یو شمېر نورې ادارې پر پوځي اډې واورول شوې. له کتابونو نه د سون د موادو په توگه کار واخیستل شو او د نوموړو مرکزونو زیاتره علمي اثار او کړي کارونه له منځه یوړل شول. د علومو اکاډمۍ د خپلو ادارو ترڅنگ د کتاب ساتنې او کتاب پلورنې مرکزونه هم درلودل. ټول هغه کتابونه چې په کتاب ساتنځایونو او کتاب پلورنځیو کې موجود وو، هغه یا چور شول او یا له منځه لاړل. د علومو اکاډمۍ په هغو ودانیو کې چې پوځي چوڼۍ جوړې شوې وې کتابونه د هغو د ملېشو د ډوډۍ پخولو لپاره د سون مواد گرځېدلي وو. هغوی به یو لوی دېگ ایښی و او یو یو کتاب به یې تر دېگ لاندې لمبو ته غورځاوه. کله چې د کتابونو زېرمې پای ته ورسېدې بیا نو د ودانیو پر کړکیو او دروازو پیل وشو. وايي چې د افغانستان مشهور عالم مرحوم دوست شینواري د کتابونو د سون همداسې یو حالت ولید. هغه د خپل عمر یو مهم څېړنیز کار پسې د علومو اکاډمۍ ته تللی و. هغه کار پسې دی ډېر سرگردانه شوی و او د ده د کلونو د زیار پایله وه، کله چې دی خپل دفتر ته ورنږدې شو، نو گوري چې یو ټوپکي د ده د پروژې د کړي کار او کتاب یوه یوه پانډه راشکوي او د اور کومي ته یې گوزاروي. کله چې ده ټوپکي له دې کار څخه منع کولو ته دعوت کړ، نو هغه په تونده ژبه له دې ځایه ده ته د وتلو امر وکړ او ستغې سپورې خبرې یې هم ورپسې زیاتې کړې. کله چې دوست صیب له داسې یوې صحنې سره مخامخ شو، نو تاب یې رانه وړ، زړه کې یې یو تاو پیدا شو او کله چې کور ته لاړ څو شېبې روغ و بیا پرې د زړه یوه حمله راغله، تر روغتون پورې یې ساه یوړه، خو بیا یې بېرته تر خپل کور او دفتره رڼې سترگې رانه وړې.

پر یو شمېر نورو لیکوالو هم د زړه حملې راغلې او ډول ډول کړاوونو یې د ژوند ستوني او لاسونه ومروړل.

په دې ډول د اکاډمۍ په زرگونو ټوکه کتابونه او په لسگونو عنوانه پروژې، خطي نسخې او تر لاس لاندې کړي او کېدونکي کارونه له منځه یوړل شول. (۱۵)

د علومو اکاډمۍ مرکزي کتابتون سره له دې چې له فزیکي پلوه روغ ښکاري، خو بیا هم ځینې مهم کتابونه او خطي نسخې یې په بازارونو کې لیدل شوې دي. د علومو اکاډمۍ د ټولو څېړونکو څېړنیزې پروژې او نور علمي کارونه تقریباً د څلورو کلونو په واټن کې پر تپه ودرېدل. د کتابونو او ودانیو د فزیکي زیان د محاسبې له مخې نوموړې اکاډمۍ ته په میلیونونو ډالره زیان اړول شوی دی.

(۴) دولتي فرهنگي ټولني

تر ۱۳۵۹ل کال وروسته په کابل ښار کې د دولت په چوکاټ کې او د دولت د مالي لگښت په مرسته یو شمېر فرهنگي ټولني منځته راغلې. د ژورنالستانو، لیکوالو او هنرمندانو ټولني هغه درې ټولني وې، چې په دولتي فرهنگي فعالیتونو کې ډېرې زیاتې مطرح او د خپل ټول ژوند په اوږدو کې یې گڼ شمېر علمي او هنري غونډې او سیمینارونه جوړ کړي او هم یې گڼ شمېر کتابونه خپاره کړي دي. دې هرې ټولني ځانته یو خپرنی ارگان او نور نشرات درلودل. د ژورنالستانو اتحادیې د (سباوون)) په نوم یوه ذوقی، هنري او ادبي میاشتنۍ مصوره مجله خپروله، د هنرمندانو اتحادیې هم د ((هنر)) په نوم یوه ځانگړې مجله خپروله او هم یې د هنرمندانو لپاره بېلابېل هنري انجمنونه جوړ کړي وو. کله چې په کابل کې جگړه پیل شوه، نو په دې ټولو خواوو زلزله خوره شوه، اکثره لیکوالو او هنرمندانو د جگړې، اقتصادي ستونزو او نورو کړاوونو له کبله کابل پرېښود. ددې انجمنونو د فعالیت ساحه ورځ پر ورځ تنگېدل، په نتیجه کې یې د کار ساحه ډېره محدود وه او بیا وروسته بېخي له منځه یوړل شوه. ددې انجمنونو د مانیز زیان ترڅنګ د هغو د ودانیو فزیکي زیان هم د زیاتې اندېښنې وړ دی.

د افغانستان د ژورنالستانو اتحادیه، چې د افغانستان بانک سره متصل موقعیت لري، د څو توغندیو اور ورته وررسېدلې، د اتحادیې دوه پوړیزه ودانۍ سخته ویجاړه شوې، د اتحادیې د کنفرانسونو او سیمینارونو تالار، چې په ډېره ښکلې بڼه او د ټولو امکاناتو او وسایلو په درلودلو سره جوړ شوی و، بېخي له منځه وړل شوی. د ودانۍ دویم پوړ ته هم درانه زیانونه اړول شوي او هم د دفترونو اکثره وسایل او وسایط غلا شوي، د ودانۍ نورې برخې ته هم زیات زیان اړول شوی دی. اوس نو که څوک وغواړي، چې دا ودانۍ بېرته همغه لومړني شکل ته واړوي، نو تر یو ملیون ډالرو زیات لگښت ته په کې اړتیا شته. د هنرمندانو اتحادیې ته، چې په وزیرمحمد اکبرخان مېنه کې یې موقعیت درلود، هم د توغندیو د لگېدو له امله زیان وراړول شوی دی. دغه راز د نوموړو اتحادیو هغه وسایط هم غلا شوي، چې دې انجمنونو پخوا درلودل او بیه یې سلگونو ملیونو افغانیو ته رسېږي. د دفترونو د وسایلو ترڅنګ د نوموړو انجمنونو هغه شمېر کتابونه او نور نشرات، چې دې انجمنونو وخت پر وخت خپاره کړي وو، هم یا چور او یا هم وسپړل شول. یو شمېر نور مهم اثار چې تراوسه یې لا د تبلیغ، نشر او خپرېدو امکان نه و پیدا کړی، هم تباه کړای شول. دلته به د لیکوالو انجمن برخلیک ددې ډول انجمنونو د بېلگې په توگه لږ په تفصیل سره تر څېړنې لاندې ونیسو:

د افغانستان د لیکوالو ټولنه:

د افغانستان د لیکوالو ټولنه پر ۱۳۵۹ل کال د هغه وخت د دولت په چوکاټ کې د یو ټولنیز فرهنگي سازمان په توگه جوړه شوه. د لیکوالو انجمن تر ۱۳۷۱ل کال پورې ښه په خلاص مټ او زغرده توگه د یادونې وړ کارونه ترسره کړل.

په ياده شوې موده کې د ليکوالو انجمن له خوا تر سلو زياتې لويې او وړې علمي، ادبي او هنري غونډې جوړې شوي دي. دې ټولني د خپلو فرهنگي کارونو د لارښه سمبالښت لپاره په ځينو ولايتونو او هم د کابل ښار په بېلابېلو موسسو او علمي مرکزونو کې خپلې او د ځوانانو د ادبي انجمن څانگې پرانيستې وې.

له ۱۳۵۹-۱۳۷۱ کال پورې د ليکوالو انجمن په پښتو او دري ژبو په ټوليز ډول تر ۱۵۰ عنوانو څخه زيات علمي، ادبي، تاريخي او هنري کتابونه چاپ کړي او هم يې په پښتو او فارسي ژبو د ((ژوندون)) څانگې ادبي مجله او د ((قلم)) په نوم ادبي جريده له خپل مهالوېش سره سم په ډېره ښه علمي او طباعتي کچه خپرې کړې دي.

د ليکوالو ټولني د خپرو شوو اثارو عمومي شمېر (۲۵۰۰۰۰) ټوکو په شاوخوا کې دی. له ياد شوي رقم څخه (۱۵۰۰۰۰) ټوکه کتابونه د نوموړي انجمن د کتاب ساتنې په زېرمه ځايونو او هم په کتابتونو او کتاب پلورنځيو کې خوندي وو. د ۱۳۷۱ ل کال د ثور مياشتې تر لومړۍ لسيزې وروسته چې په کابل ښار کې کوم جنگونه پيل شول، نو دا کتابونه ټول يا چور او يا وسپړل شول.

زما د خپلو سترگو ليدلي حال دی؛ تر ياد شوي تاريخ څخه وروسته زه يوه ورځ د ليکوالو انجمن ته ورغلم، د ليکوالو په انجمن کې يوه پوځي اډه جوړه شوې وه.

د انجمن ټولې څوکۍ، مېزونه او د دفترونو نور وسايل مات او چور شوي وو؛ کتابونه له الماريو څخه راغورځول شوي او په خونو کې ډېرۍ پراته وو. د ځينو کوټو بامونه سوري شوي وو او د باران اوبه همداسې دننه په خونو کې پر کتابونو څڅېدلې.

له کتابونو څخه لږ څه لرې هلته په کوچنۍ کوټه کې يو نسبتاً لوی دېگي اېښودل شوی و. دا هغه دېگي و، چې تنظيميانو ته په کې غرمۍ او ماښامۍ تيارېدلې. د دېگي ترڅنگ په لسگونو کتابونه، لکه د خښتو په څېر سر پر سر اېښودل شوي وو او يو تر دېگي لاندې د سرو لمبو خولې ته اچول کېده.

ښه مې په ياد دي، يوه ورځ له يوه استاد سره د ليکوالو انجمن ته لاړم، له يو څه وېرې سره سره د ليکوالو انجمن ته وردننه شوو. استاد نېغ په نېغه هغې خونې ته ورغی، چې کتابونه په کې اېښودل شوي وو. هغه د خپل درې کلن زيار (خپل کتاب) د پلټلو او ميندلو په خاطر هغې خونې ته ورغی. هغه د خاورو او ډورو له منځه خپل نازولی اولاد (کتاب) راووبست، په خپل زنگانه يې وواهه او ويې ځانډه، دوړې او گردونه ترې لارل، په خپل کتاب يې د ليدو مينه نه وه ماته شوې ځکه چې هغه نوی چاپ شوی و او تراوسه يې لا د بازار سترگې هم نه وې ليدلې. دواړه له خونې راووتو. استاد د خپل اثر څو جلده نور هم راواخيستل، ما ته يې وويل دا به هم واخلو، چې له مرگه بچ شي. کله چې له دې خونې راووتو، نو د يو ټوپکوال سترگې راباندې ولگېدې له ((چيس چيس؟)) اواز سره يې راباندې غږ وکړ او بيا يې د لاس په اشاره د ځان خواته وغوښتو. کله چې يې د استاد په لاس کې کتابونه وليدل، نو وې ويل: ((چيست ده بغلت؟)) له دې سره يې لاس را اوږد کړ او د استاد له لاسه يې د هغه (اولادونه) واخيستل. يو څوگامه وړاندې تر

تور دېگي لاندې سرې لمبې بيا په مستې راغلې او دا کتابونه يې هم ددې لمبو غېږې ته گوزار کړل. استاد ما ته وکتل او ما هغه ته. په سترگو کې يې د قهر او نهيلۍ لمبې تاوې شوې، خپل تندى يې د لاس په دوو گوتو ټينگ کېکاږه او دواړه په يوې دردېدلې چوپټيا له انجمنه ووتو.

تر هغه وروسته زه بيا هم څو ځلې انجمن ته لاړم، خو يوازې پر همهنه تور دېگي او سرو لمبو مې سترگې لگېدې، چې يوه گړۍ هم له نغري څخه نه کښته کېده.

يوه ورځ مې سوچ وکړ داسې يو څوک پيدا کړم، چې د دوى په ژبه پوه وي، په خوى او بوى يې بلد وي او په يوه کاسه يې ورسره ډوډۍ خوړلې وي، خو په پاى کې مې داسې يو څوک پيدا کړ، له هغه سره يو ځاى انجمن ته لاړم، غرمه رانږدې وه، يو ځل بيا مې پر دېگي سترگې ولگېدې، د لمبو غورس ترې پورته کېده، يو تن يې تر څنگ ناست و، يو يو کتاب يې نيمايي کاوه او بيا يې تر دېگي لاندې د اور کومې ته اچوه. کله چې پر مور د پوستې د قوماندان سترگې ولگېدې، نو زما د همڅنگ په ليدو ډېر خوشاله شو او تر سلام دمخه يې وار له واره وويل: ((کجا استى بادار؟ درکایت نيس، مرا تنا ماندى تو رفتى چکرايته ميزنى؟)). ((قومندان)) د خولې مزي نور هم سستول، خو زما د همڅنگ په اشاره يې ځان کنترول کړ. تر دې خبرو وروسته لومړى زما همڅنگ او بيا ما ورسره روغېر وکړ. بيا هغه دننه خونې ته وبللو، دا هغه خونه وه چې پخوا په کې (د افغانستان د ليکوالو د انجمن رئيس) د کار دفتر و. څوکى، مېزونه ټول مات او کړوپ شوي وو، له دفتر څخه فرش ټول شوى و او کوچونه په برچو سوري شوي وو، په خونه کې څو تنه نور هم ناست وو، د کوټې د متن په ځينو ځايونو کې د نسوارو شين رنگ له ورايه څرگندېده، په فضا کې د چرسو او سگرتو لوگيو او بوى خپلې حلقې جوړې کړې وې. زمور له ناستې سره سم زما همڅنگ ((قوماندان صاحب)) ته زما د مشکل يادونه وکړه.

بيا ((قومندان صاحب)) مخ راواړاوه او د خپلې ((ځوانۍ په شنگ)) يې راته وويل: ((برو بيا در تمام تاميرا در خدمت است هر قدر که پاليدى از تو باشه، پيش چرا نامدى که به کتابا سيرت ميکدم حالا خو چيزى نه مانده باشه. از روزيکه ما امديم، بچه ها سرش ديگ پخته ميکنه)).

کله چې زه د خپلې شعري مجموعې په لټه کې شوم او هغو خونو ته لاړم، چې پخوا په کې د کتابونو گودام و، هېڅ شى مې هم په نظر رانغلل، يوازې څو گردجنې پانې مې وليدې، چې په هره خونه کې تيت و پرکې پرتې وې. دا و د ليکوالو د انجمن د کتابونو په باب زما د سترگو ليدلى حال.

د افغانستان د ليکوالو انجمن پر خپلو چاپ شويو کتابونو سربېره يو بل ډېر مجهز او بډايه کتابتون هم درلود، چې خپله انجمن په مقر کې جوړ شوى و. په ټوليزه توگه په دغه کتابتون کې په بېلابېلو کورنيو او بهرنيو ژبو د (۳۰۰۰) عنوانو په شاوخوا کې ډېر گټور او مهم علمي، ادبي، تاريخي، سياسي او هنري کتابونه موجود وو. دا کتابتون هم له خپلو ټولو وسايلو سره له منځه وړل شوى دى.

ددې کتابونو د مانيز زيان او ارزښت د حد ټاکل ناشونی کار دی، خو له مالي پلوه که د هر يو ټوک کتاب بيه دوه امریکايي ډالره اټکل کړو، نو د لیکوالو انجمن په کتاب ساتنځایونو کې د (۱۵۰۰۰۰) ټوکو کتابونو مالي لگښت به (۳۰۰۰۰۰) امریکايي ډالره شي. دغه راز د لیکوالو انجمن د مطالعې په کتابتون کې چې په بېلابېلو برخو کې د بېلابېلو ژبو (۳۰۰۰) عنوانه کتابونه موجود وو که په اوسط ډول د کتابتون له نورو وسایلو سره یوځای د هر کتاب بيه (۸) امریکايي ډالره اټکل کړو، نو (۲۴۰۰۰) ډالره به شي. په دې ډول به په ټوليز ډول ددې کتابونو مالي زيان (۳۲۴۰۰۰) ډالره شي. دغه راز د لیکوالو انجمن درېو ودانیو او د هغو ټولو لوازمو ته هم درانه فزیکي زیانونه اړول شوي، چې بیا جوړونه یې لکونه ډالر اټکل کېدی شي. سربېره پر دې د ټولنې مهالنۍ خپرونې هم زیانمنې شوې دي. تر ۱۳۷۱ ال کال وروسته د ((قلم)) جریدې او د ((ژوندون)) مجلې د گوتو په شمار گڼې خپرې شوې او یو وخت لا داسې هم راغی چې دا ټولې خپرونې پر تپه ودرېدلې.

(۵) خپلواکي فرهنگي ټولني

د ۱۳۶۵-۱۳۷۰ کلونو په موده کې په کابل کې واکمنو هڅه وکړه، چې د ديموکراسۍ تمثيل وکړي. په همدې وجه يې يو لړ ازادو(!) سياسي سازمانونو او ټولنو ته د فعاليت اجازه ورکړه.

په کابل کې يو شمېر فرهنگي ټولني جوړې شوي، دا ټولني ظاهراً خپلواکي ښکارېدلې، خو داسې نښې نښانې هم څرگندې شوې وې، چې له دې ټولنو څخه يې له ځينو ځانگړو دولتي ادارو سره لارې درلودې.

په دې فرهنگي ټولنو کې د ناصر خسرو بلخي، هرات باستان، حکيم سنایي غزنوي، انجمن فرهنگي امير علي شير نوايي، انجمن دوستداران مولانا او يو کم شمېر نورې فرهنگي ټولني شاملې وې. دې ټولنو اکثر وخت خپل نشراتي ارگانونه درلودل او ددې ترڅنگ يې ځانگړي علمي او فرهنگي اثار هم خپرول. يو شمېر غونډې، فرهنگي او علمي سيمينارونه يې جوړول. د ناصر خسرو بلخي انجمن د (حجت)، د دوستداران مولانا جلال الدين بلخي انجمن د (نای) په نوم او ځينو نورو انجمنونو په نورو نومونو مجلې خپرولې. د پورتنیو يادو شويو ټولنو اکثره کار دري ژبې او ادب ته وقف شوی و.

وروسته بيا په کابل کې يو شمېر فرهنگي اشخاصو دا وپتېيله، داسې يوه ټولنه جوړه کړي، چې افغاني فرهنگ ته هم ستر خدمتونه وکړي. په همدې وجه يې د ۱۳۶۹ کال د لړم پر ۲۵مه نېټه د کابل د انټرکانټيننټال هوټل په تالار کې د يوې درنې غونډې په ترڅ کې (د خوشال فرهنگي ټولنه) جوړه کړه. په پيل کې ۸۰ تنو فرهنگيانو، چې د هېواد له بېلابېلو قومونو، بېلابېلو سيمو او د بېلابېلو مسلکونو استازيتوب يې کاوه د بنسټ ايښودونکو په توگه دا ټولنه جوړه کړه. وروسته بيا نور فرهنگيان په ډله ييز او انفرادي ډول د ټولني غړي شول، چې شمېر يې سلگونو ته رسېده. خوشال فرهنگي ټولني د يو کال ۱۳۶۹ عقرب- ۱۳۷۰ کب پورې تر لسو زيات علمي او ادبي سيمينارونه او محفلونه جوړ کړل او ۴ عنوانه بېلابېل ادبي او علمي کتابونه يې چاپ کړل.

کله چې پر ۱۳۷۱ کال په کابل کې جگړې پيل شوې، نو د هېواد د نورو فرهنگي مرکزونو په شان دا ټولني هم پوښانه شوې. نه يوازې دا چې د ټولنو د فعاليت ساحه له منځه لاړه، بلکې د دې اکثر و ټولنو ټول دفتري امکانات او شتمني هم له منځه يوړل شوه. ددغو ټولنو له جملې څخه د خوشال فرهنگي ټولني دفتر چې د کابل نندارې په سيمه کې يې موقعيت درلود، له ټولو وسايلو سره چور او ړنگ کړای شو. د خوشال فرهنگي ټولني ترڅنگ د علامه سيد جمال الدين افغان فرهنگي ټولني هم پر فعاليت پيل وکړ، چې هغې هم په کابل کې د جگړو له امله نور فعاليت ونه کړای شو. پورتنۍ يادې شوې ټولني د جگړې له امله ټولې له سقوط سره مخامخ شوې، خو يوازې خوشال فرهنگي ټولني او د سيدجمال الدين افغان فرهنگي ټولني وکولای شول په پېښور کې خپلو خپرونو ته دوام ورکړي او بيا خپلې خپرونې په کابل کې پر ليکوالو او فرهنگيانو وويشي.

(٦) نندارې يا سينماوې

د تېرو شلو کلونو په بهير کې په ځانگړي ډول هغه وخت، چې جگړه لا له غرونو، رگونو، کليو او بانډو څخه د ښارونو زړونو ته نه وه ننوتلې، د هېواد په لويو ښارونو په تېره په کابل ښار کې سينماوې ښه په گرمه توگه چلېدې، هندي فلمونو او نورو جنګي امريکايي او اروپايي فلمونو د سينماگانو بازارونه ښه تاوده کړي وو. هره ورځ تقريباً دوه ځله او کله هم درې ځله سينماوې چلېدلې. په دې ډول له يوې خوا د نندارچيانو ذوقونه خړوبول او له بلې خوا يې عايدات هم درلودل. دا چې دې سينماگانو د هېواد د ځوان پښت او نورو نندارچيانو د ذهن په روزلو کې کوم ډول رول ترسره کړی دی، په دې باب کېدې شي مختلف نظرونه او فکرونه موجود وي. ځينې اشخاص وايي چې په دې سينماگانو کې داسې فلمونه نندارې ته وړاندې کېدل، چې هغو زموږ له ملي کلتور او اسلامي عقيدې سره سمون نه درلود او د هغو خلاف بهير کې يې برخه اخيسته. دغه راز ځينې نور بيا په دې نظر دي، چې دا فلمونه که هر ډول وو او هر څنگه وو، ښېگڼې او بدگڼې يې دواړه درلودلې، خو ځينې فلمونه يې د ستاينې وړ وو. په مجموعي ډول ويل کېدې شي، چې په افغانستان کې سينماگانو د هېواد د ځوان پښت او په مجموعي ډول د ټولو نندارچيانو د ذهني سطحې او ذوق د اوچتولو په لاره کې مثبت گامونه پورته کړي او هغوی يې له نړيوال کلتور، تمدن، پرمختيا او نويو پرمختگونو سره اشنا کړي او هم د هنر او تخنيک بېلابېل ډولونه يې هغوی ته ورسودلي دي.

دا خو د سينماگانو د معنوي رول او د هغو د اغېز په باب د نظر د اختلافونو خبره وه، خو اوس راځو دې ته چې همدا سينماوې هم چا خپل مثبت او يا منفي بدل ته پرېښودې او که نه؟ په خواشينۍ سره بايد ووايم، پر دې فرهنگي مرکزونو هم ناترسه گوزارونه وشول. د يادونې وړ ده، چې په افغانستان کې خصوصاً په کابل ښار کې سينماگانې په دومره عصري او اساسي توگه جوړې شوې وې، چې فزيکي جوړښت يې د هغه وخت له لسگونو مليونو افغانينو او د اوس وخت له لکونو ډالرو سره معادل دی.

يوازې په کابل ښار کې ١٦ سينماوې موجودې وې، چې له هغې جملې څخه د کابل نندارې، ميوند، فرخي، بهزاد، بريکوټ، اريانا، ميرويس ميدان سينماوې يا په بشپړ ډول او يا هم په سلو کې ٩٠ برخې له منځه وړل شوې دي، نورو سينماگانو، لکه پامير، بهارستان، اريوب، باختر نندارې، زينب، پارک، ملي، د خيرخانې سينما او تيمورشاهي په قسمي ډول زيانمنې شوې دي. که ددغو ټولو سينماگانو اوسنۍ بڼې ته څوک وگوري او يا وغواړي بېرته يې په همغه لومړني شکل له سره جوړې کړي، نو د اټکل له مخې به له پنځه مليونه ډالرو څخه تر لسو مليونو ډالرو پورې لگښت پرې راشي. دا چې د څو کلونو جگړو او نورو فکري او ذوقي سانسورونو په وجه دا سينماوې له گټې څخه لوېدلې دا خو نو بل دروند مالي زيان دی، چې دا هم تر لکونو ډالرو اوږي، داچې دې سينماوو به دهنر په برخه کې څومره معنوي خدمتونه کړي وای، دا خو بل معنوي زيان دی.

د کابل ښار پر سینماوو سر بېره د هېواد په ځینو ولایتونو، لکه: کندهار، ننگرهار، هرات، هلمند، مزار، لغمان او نورو ولایتونو کې هم یو شمېر سینماوې موجودې وې، چې هغه هم پر همدې برخلیک اخته کړای شوي. دغه راز په کابل ښار کې له تجارتي سینماگانو پرته یو شمېر نورو دولتي ارګانونو داسې ودانۍ درلودلې، چې هغوی د سینما او غونډو لوی لوی تالارونه لرل، چې هم د دولتي او رسمي غونډو لپاره کار ورڅخه اخیستل کېده او هم د هنري، علمي فلمونو د نندارې او د غونډو د جوړولو لپاره مناسب ځایونه وو. لکه د استقلال، امانی، خوشال خان لېسې د غونډو تالارونه، چې د سینما او فلم پوره وسایل یې درلودل او یا هم د ځینو وزارتونو او دولتي ادارو سالونونه او د کنفرانسونو خونې، چې اوس اکثره یا په بشپړ ډول ویجاړ کړای شوي او یا یې زیاته برخه له ټولو وسایلو او وسایطو سره له منځه وړل شوې ده. که ددې ډول تالارونو او سالونونو ټول مالي لګښت په پام کې ونیسو، نو تر لسګونو ملیونو ډالرو هم اوړي.

((۷)) ملي موزيم او نور موزيمونه

((کابل موزيم چې وروسته د افغانستان ملي موزيم وبلل شو د لومړي ځل لپاره پر ۱۲۹۷هـ ش کې د باغ بالا په ماڼۍ کې په موقتي ډول تاسيس شو او هغه وخت يې د ((عجايب خانې)) په نوم ياد کړ. ځينې حربي وسايل، د جهاد بيرغونه، لاسي کارونه د کور ځينې انټيک شيان، تزيني الات، دولتي يادگاري اثار، تفسير شريفونه او ځينې خطي نسخې د نندارې لپاره په کې کېښودل شول)) (۱۷)

د وخت په تېرېدو سره موزيم دارالامان ته نقل شو او د موزيم کلکسيون د لرغونپوهنې د علمي گروپونو پر بنسټ، چې د ۱۹۲۲م کال تر سپټمبر وروسته د يوې ډپلوماتيکې معاهدې له مخې د فرانسويانو په مرسته پيل شوې، لا بډای شو. له فرانسويانو سره دا گډه موسسه د DAFA (په افغانستان کې د فرانسې د لرغونپوهنې هئيت) په نامه وپېژندل شوه. تر دويمې نړيوالې جگړې وروسته يو زيات شمېر کيندنې د نورو هېوادونو له خوا، چې ايټاليا، امريکا، جاپان، بریتانيا، هندوستان او شوروي هم په کې شامل وو، تر سره شوې، خو د افغانانو تر لارښوونې لاندې لومړنۍ کيندنه په ((هډه)) کې پر ۱۹۶۵م کال ترسره شوه.

د وخت په تېرېدو سره زيات شمېر اثار کشف او د کابل موزيم ته راوړل شول. دلته په لنډيز سره د موزيم د ځينو اثارو پر څرنگوالي خبرې کوو:

د فرهنگي دورې نوم	د څېړونکي نوم	د سيمې نوم
۵۰ زره کاله وړاندې زمانه د پخوانۍ ډبرې منځنۍ دوره	لويس دوپري	دادل دره
۳۰ زره کاله وړاندې د پخوانۍ ډبرې پورتنۍ دوره	کارلتون، س، کون	قمره کمر
د کوپرک دوره (محلي نوم) له ۲۰ څخه تر ۱۱ زره کاله وړاندې زمانه	لويس دوپري	اق کپرک
له ۱۱ زرو څخه تر ۷ زره کاله وړاندې زمانه د نوې ډبرې دوره	لويس دوپري	اق کپرک
د ۲ زره کاله ق م زمانه د نوې ډبرې دوره	لويس دوپري	کور دره
له ۳ زره څخه تر يو زر کاله ق م زمانه د برونز عصر	لويس دوپري	اق کپرک

مندینگ	D.A.F.A	له ۳ زره څخه تر یو زر کاله ق م زمانه د برونز عصر
ناد علي	D.A.F.A	له ۳ زره څخه تر یو زر کاله ق م زمانه د برونز عصر
د موراسي غونډۍ	لویس دوپرې	له ۳ زره څخه تر یو زر کاله ق م زمانه د برونز عصر
شمشېر غار	لویس دوپرې	له ۳ زره څخه تر یو زر کاله ق م زمانه د برونز عصر
اق کپرک	لویس دوپرې	له ۳ زره څخه تر یو زر ق م زمانه د اوسپنې عصر
حضورې چمن	تصادفي	له ۶-۴ ق م پېړۍ پورې د هخامنشي دوره
آی خانم	D.A.F.A	له ۴-۳ م پېړۍ پورې باختري دوره
میرزکه گردېز	تصادفي	له ۲-۱ م پېړۍ پورې هندو یوناني دوره
بگرام	D.A.F.A	له ۱-۳ میلادي پېړۍ د یونان-کوشاني دوره
سور کوتل	D.A.F.A	له ۱-۳ میلادي پېړۍ د یونان-کوشاني دوره
شترک او پایتاوه	تصادفي	له ۱-۳ میلادي پېړۍ پورې د یونان کوشاني دوره
چم قلعه	D.A.F.A	له ۱-۳ میلادي پېړۍ پورې د یونان کوشاني دوره
بامیان	D.A.F.A	له ۱-۳ میلادي پېړۍ پورې د یونان کوشاني دوره
هډه	D.A.F.A	له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او یفتلي دوره

بامیان	D.A.F.A	له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او يفتلي دوره
شترک او پاي تاوه	D.A.F.A	له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او يفتلي دوره
مرنجان تپه	D.A.F.A	له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او يفتلي دوره
قول نادر	D.A.F.A	له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او يفتلي دوره
مرنجان تپه	تصادفی	له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او يفتلي دوره
سرای خواجه	تصادفی	له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او يفتلي دوره
خم ازگر	د لرغونپوهنې انستيتوت	له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او يفتلي دوره
درمان تپه	جاپاني لرغونپوهان	له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او يفتلي دوره
کم داقا	D.A.F.A	له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او يفتلي دوره
کهنه مسجد	D.A.F.A	له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او يفتلي دوره

له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او يفتلي دوره	D.A.F.A	تپه کلان
له ۳-۸ م پېړۍ پورې کوشاني، ساساني او يفتلي دوره	D.A.F.A	فندوقستان
له ۸-۹ م پېړۍ پورې	تصادفي	گردېز
د هندوشاهي دوره	تصادفي	تگاب
له ۱۵ پېړۍ څخه تراوسه	ISMEO	غزني
د اسلامي دورې اثار	D.A.F.A	لښکرگاه
د اسلامي دورې اثار	D.A.F.A	غلغلي ښار(۱۸)

له کابل موزيم وروسته د موزيمونو د سيستم په پام کې نيولو سره برابر شوی و؛ د نورو اثارو ترڅنگ ((د موزيم په چوکاټ کې د مسکوکاتو يوه خونه وه، چې په هغې کې ټولې سکې او فلزي پيسې چې په اتفاقي توگه پيدا شوې او يا د حفرياتو په جريان کې لاس ته راغلې او موزيم ته وړاندې شوې وې. د بېلگې په توگه له خزينه امو څخه ۱۵۰۰ سکې، چې په هخامنشي دورې پورې مربوطې گڼل شوې دي، له بلخ څخه ۱۷۰ يوناني سکې، چې پر ۱۹۶۶ کال کشف شوې او اړوند تاريخ يې ۳۸۰ ق.م پېړۍ ټاکل شوی و. د حضوري چمن خزانه، چې له يو زر سکو څخه يې ۱۱۵ سکې د شلمبرټه فرانسوي لرغونپوه له خوا خپرل شوې وې او تاريخ يې څه ناڅه څلور سوه کاله ق.م ټاکل شوی و. د خوگيانو د ولسوالۍ له پنځوسو سکو څخه چې فقط ۱۲ سکې موزيم ته انتقال شوې هم په څلورمه ق. م پېړۍ پورې مربوطې گڼل شوې وې. له ميرزکې څخه لږ تر لږه يوولس زره سکې پر ۱۹۴۷م کال پيدا شوې، چې په هغو کې پنځوس محدبې، ۵۶۳ سکې سايفيت، ۴۸۴ سکې نقره يې، ۲۰۱۲ سکې يوناني، نور باخترې درهمونه، ۳۳۳۵ ساکي درهمونه وو او همدا شان له بگرام څخه لږ تر لږه ۳۰۰۰ بېلابېلې سکې چې پر ۱۹۴۱ او ۱۹۴۶ کلونو د فرانسه يې هټيت د لرغونپوهانو په لاس کشف او موزيم ته لېږدول شوې وې. (۱۹))

په دې ډول تر ډېر اوږده مزله او هلو ځلو وروسته د کابل موزيم د اثارو د تاريخي لرغونتوب له مخې د نړۍ د سترو موزيمونو په کتار کې ودرېد او په لسگونو زره بېلابېل تاريخي اثار يې په خپله غېږه کې راټول کړي وو.

((د افغانستان ملي موزيم د ۱۳۷۰ ل کال پر وروستيو مياشتو تر سلو زرو پارچو زيات تاريخي اثار درلودل)). (۲۰)
پر ۱۹۷۸م کال د ۲۱ زره طلايي سکو اريانوونکې خزانه د جوزجان په ولايت کې شبرغان ته نږدې د طلا تپې له غونډۍ څخه لاسته راغله. (۲۱)

کله چې پر ۱۳۷۱ ل کال په کابل خونړي جنگونه پيل شول، نو د افغانستان د نورو فرهنگي بنسټونو غونډې پر موزيم هم د چور او تالان طاعون خور شو. لومړۍ هغه ډله موزيم ته ورسېدله، چې ځانونه يې د دولت ممثلين معرفي کول، د دوی چې څومره د موزيم پر اثارو لاس بر شو هغه يې يوړل.

نانسي دوپري وايي: ((د ۱۹۹۲م کال پر اپريل د جگړه مارو تنظيمونو تر راتگ وروسته، چې په کابل کې نظم او قانون مات شو، موزيم ته لويه بدمرغي پېښه شوه. په لومړي سر کې کله چې د دارالامان سيمه د موزيم په شمول د نظار شورا په لاس کې وه د موزيم کارکوونکو ته د کار اجازه نه وه. نجيب الله پوپل چې د موزيم يو ډېر مستعد کار کوونکی و، د تنظيمونو تر برياليتوب درې مياشتې وروسته مخکې تر دې چې پر موزيم باندې توغندي وورېږي، له موزيم سره هېڅ ډول رسمي ارتباط نه درلود. سره له دې د موزيم له ويشتل کېدو څخه يوه اوونۍ مخکې ده خطر پر ځان ومانه او له کومې اجازې پرته يې موزيم وکوت. ده وليدل، چې صندوقونه او بکسونه پر خپل ځای دي، خو ددې وخت يې پيدا نه کړ، چې د صندوقونو منځ ولټوي. کوم وخت چې موزيم په توغنديو ويشتل کېده دا سيمه د استاد عبدالعلي مزارې تر مشرۍ لاندې د اسلامي وحدت حزب لاس ته ورغله. د جگړې تر کراريو درې ورځې وروسته پوپل يو ځل بيا په نا رسمي ډول موزيم وکوت. ده وليدل چې د دلبرجان تپې دېوالي انځورونه په نه رغېدونکې توگه سوځېدلي دي، خو زېرخانه له بکسونو او صندوقونو سره خوندي ده. د سپټمبر په پيل کې د CNN او BBC خبرلوڅو وليدل، چې د زېرخانې د دروازو مهرونه روغ دي، خو دوی مطمئن نه وو، چې دا به هماغه د پوپل په لاس لگول شوي مهرونه وي. ددې لپاره چې سړی پوه شي د مهرونو تر شا څه شې دي، هېڅ لاره نه وه. د سپټمبر په نيمايي کې پوپل په پټه موزيم ته ورغی او د موزيم په غولي کې يې د صندوقونو پاتې شوني وليدل. دا ډېره د تشويش وړ خبره وه.

ويليم ريو د BBC خبريال له موزيم څخه په خپله دويمه ليدنه کې راپور ورکړ، چې بکسونه او صندوقونه خالي شوي او وړل شوي دي. د بودا يو وړوکی سر د يو گودام کړکی ته چې ميلې ورکړای شوې وې، نږدې ايښودل شوی او له بهر څخه د ټاير کرښې مستقيماً تر دغې کړکۍ پورې ورغلې وې. د ۱۹۹۳م کال د سپټمبر په پای کې ما د ښاغلي ستوريس موسوريس په غوښتنه، چې د افغانستان له کلتوري ميراثونو سره د زړه له کومي علاقمندي لري، له کابل څخه ليدنه وکړه. د دې توصيې پر وړاندې، چې د موزيم د ترميم چارو لپاره بايد د استاد مزارې ملاتړ ترلاسه شي، ښاغلي موسوريس سملاسي عکس العمل وښود. په موزيم کې د ترميم چارې UNOCHA د ۱۹۹۳م کال په نومبر کې د ملگرو ملتو د بشري اسکان له مرکز HABITTAT وغوښتل، چې د ژمي تر پيلېدو وړاندې د موسم د ناخوالو پر وړاندې د موزيم مقاومت او امکانات وسنجول شي، ځکه ددې وېره ده، چې ښايي د واورې د انبار کېدو له امله پاسني چتونه راوغورځي او د باران اوبه د زېرخانو گودامونو ته ورننوزي.

HABITTAT خبر ورکړ، چې په هره خونه کې صندوقونه خلاص پراته دي او د شيانو په ترتيب کې ژوره گډوډي ليدل کېده او په دغه ځای کې گودامونو ته هم په اسانۍ سره لاس نه رسېده. نازک کاغذي مهرونه، چې د لومړي پور د گودامونو پر دروازو او کړکيو نښلول شوي وو، پر ځای وو، خو دا مهرونه په اسانۍ سره د بدلېدو وړ وو. د HABITTAT عکسونه چې له ماتو شويو او شيندل شويو شيانو څخه اخيستل شوي وو، ډېر دردوونکي وو. په عکسونو کې هغه اړه شوې الماری هم ليدل کېږي، چې هلته به د موزيم دفترونه او لستونه ساتل کېدل. دا الماری ټولې يو شان او بې توپيره راوړل شوې وې او کاغذونه ډېر بد څيرې شوي وو. زولپۍ خلاصې شوې وې او پولادي صندوقونه ټول سپک ښکارېدل او داسې اټکل کېده، چې بايد تش وي. بکسونه او جعبې ټول د کوټې پرمخ اړول شوي وو. په دې توگه څرگنده شوه، چې زياتې تحويلخانې ښې لټول شوې دي. د HABITTAT له خوا ځينې ترميمونه

وشول. کړکۍ د تیرو او خښتو په واسطه بندې شوې، چتونه د هوا د خرابوالي پر وړاندې جوړ شول او تحویلخانو ته پولادي دروازې ورکړل شوې. ښاغلي موسوريس چې پخوا يې د UNESCO په موزيم کې د کار لپاره تشویش څرگند کړی و، کله چې د موزيم په هکله د ارزيايي راپور ترلاسه کړ د نومبر پر ۷مه يې په اسلام اباد کې يوه عاجله غونډه راوبلله. ورپسې د نومبر پر ۲۹مه دی کابل ته ولاړ او له استاد مزاری سره يې وليدل. استاد مزاری ښاغلي موسوريس ته اطمینان ورکړ، چې د موزيم خونديتوب به تامین کړای شي. وروسته د نجيب الله پوپل په مشرۍ د نظارت يوه کمېټه جوړه شوه او دغې کمېټې د ډسمبر پر ۲۱مه خپل کار پيل کړ. ښاغلي موسوريس په خپله د موزيم ليدنه وکړه او دی لومړی کتونکی و، چې د سکو خونې ته د ننوتو اجازه ورکړل شوه، ده وليدل چې ټولې جعبې تشې دي. د ۱۹۹۴ په می کې زه کابل ته لاړم او د می پر ۱۶مه ما ټوله ورځ د موزيم د تحویلخانو پر کتنو تېره کړه. ترسره شوی کار واقعاً قناعت بښونکی و. په تېره بيا دا چې د ژمي شرايط او سخت ساړه وو، د کار کوونکو لپاره له يوه تيلي لاین پرته د تودوخې او روښنایۍ هېڅ وسيله نه وه. ټولو خونو ته ښې مضبوطې دروازې ورکړای شوې وې. دهليزونه پاک شوي وو او درې زره خټين لوبښي له فضلاتو څخه را ایستل شوي وو او په تحویلخانو کې خوندي شوي وو. يوه خونه د اسلامي برونزي شيانو له ماتو شويو ويلي شويو او څيرې شويو ټوټو څخه ډکه وه. په کتابتون کې ۲۲۴۷ ټوکه کتابونه پاتې وو، خو هغه کتابونه چې د ډېرو ښو اثارو عکسونه يې درلودل، غلا شوي وو. اوس بايد د لوټمارانو په هکله رڼا واچول شي. برياليو مجاهدينو له پيله لوټماري خپل طبيعي حق گانه. د کابل موزيم په ارتباط ټول مدارک ښيي، غلا ښه په ډاډه زړه ترسره شوې ده او داسې نښې نښانې نه ليدل کېږي، چې دا کار دې د بېسوادو او بې پروا تنظيميانو له خوا شوی وي، په لومړي سالون کې د نندارې شيان، لکه د کنشکا مجسمه او له سره کوتل څخه نور ترلاسه شوي شيان، د کندهار مرمرين لوبښي او د ناستې په حال کې د بودا لويه مجسمه، چې له مرنجان تپې څخه لاس ته راغلي پر خپل ځای ليدل کېدل. د ۱۹۹۴م کال تر سپټمبر پورې ۱۵۳۴۱ قلمه اثار ثبت شوي وو او څلور گودامونه د موجودۍ لپاره لا پاتې وو. د پوپل د اټکل له مخې د ډېرو ښو اثارو تقريباً په سلو کې اویا ورک شوي وو. داسې ښکاري چې لوټمارانو پوره وخت درلود، چې د شيانو ارزښت وټاکي او ډېر ښه اثار په کې چاڼ کړي. ښايي موږ هېڅکله پوه نه شو، چې دغه غلا څه وخت ترسره شوې ده؟ او څو پورې چې دقيقه موجودي ونه شي، د موزيم واقعي حالت به هم څرگند نه شي.

وروسته تر دې چې کابل د مجاهدينو لاس ته ورغی، اوازه خپره شوه، چې د کابل موزيم د مجاهدينو له خوا چور شوی دی. پېښور- اسلام اباد او د کراچۍ بازارونه له غلا شويو اثارو څخه ډک شول. يو وخت ماته خبر راوړسېد، چې د موزيم ټول اثار په چترال کې دي او د لوړو بيو انتظار کوي. عملاً د بهرنيانو يوه ډله چترال ته لاړه، خو دوی يوازې د کبار شويو شيانو يو دردونکی کلکسيون وليد. ما په خپله هم ډېر اثار وليدل، خو هغه ټول جعلی او پروني شيان وو. يوازې د بگرام لس عاجونه چې د ۱۹۹۴م کال پر اپريل په اسلام اباد کې وليدل شول واقعاً اصلي وو. د هغوی بيه دوه سوله لکه برتانوي پونډه وه، څه موده مخکې زه خبره شوم، چې دغه عاجونه له پاکستان څخه وتلي دي او بيه يې څلور سوه لکه پونډو ته ختلې ده.)) (۲۲)

دا د موزيم د غمگلي داستان يوه برخه وه، چې دوېرې ليکلې و. پر موزيم باندې د راغلي طاعون داستاڼ ډېر اوږد دی. کله چې موزيم د بېلابېلو ډلو لاس ته ورغی، نو هر يوه تر خپل وسه په موزيم کې پاتې شيان غلا کړل، خو هغه

ډله چې په لومړي پړاو کې يې موزيم په لاس کې و، په ډېر ماهرانه ډول د موزيم اثار غلا کړل او بيا يې د نړۍ په بازارونو کې وپلورل. د نورو اثارو ترڅنگ په همدې موزيم کې د قرآن کریم هغه نسخه، چې ويل کېږي د طلاوو په اوبو ليکل شوې وه او په نړۍ کې يې ساری نه و، غلا او د باجوړ په سيمه کې په اتيا زره کلدارو وپلورل شوه. (۲۳)

يو افغان په خپلو سترگو ليدلي وو، چې د پاکستان د کوچي بازار په سيمه کې څلور دېرش مجسمې چې قيمت يې په مليونونو کلدارې اټکلېده او د مغولو د عصر ۱۶ تورې چې ۲۳ مليونه ډالره قيمت يې لاره په يو تر زمکې لاندې دکان کې ايسودل شوی وو. (۲۴) د موزيم په اثارو نه يوازې زموږ د هېواد د گاونډيو نږدې بازارونه ډک شول، بلکې لرې نړيوالو بازارونو ته يې هم لاره وکړه. د موزيم د اثارو د غلا او د غلو په اړه پر هماغه وخت او هم بيا وروسته پلټنې او گروېږنې وشوې. يو بهرني شخص چې پر هغه وخت يې د موزيم د اثارو د غلا کوونکو په باب ليکنې کولې، د دې لپاره، چې ده ته څه ستونزه جوړه نه شي، نو هغو ډلو چې د موزيم په لوټ او تالان کې يې برخه اخيستې ده، د هغو نومونه يې په شفري ډول ثبت کړي او بيا يې د کمپيوټر حافظې ته سپارلي. دا شفرونه په دې ډول دي ((:

(HI-7, Am-2, GH-2, BR-13, Hw-2, SNP, HI-9, HI-8 او نور). (۲۵)

د ملي موزيم په اثارو کې د طلا تپې هغه شل زره (۲۶) طلايي سکې، هوسۍ او نور اثار هم شامل وو، چې د ډېر زيات ارزښت درلودونکي وو.

ځينې داسې اوازې هم وې، چې ((له ملي موزيم څخه يو شمېر با ارزښته اثار د ډاکتر نجيب الله د واکمنۍ په وروستيو شپو ورځو کې د ساتنې په خاطر د افغانستان مرکزي بانک تحتاني منزل ته راوړل شوي دي، دا چې دا اثار به اوس چېرته وي معلومات نه شته، دغه راز د ملي موزيم يو شمېر اثار د يونسکو په مرسته د اطلاعاتو او کلتور وزارت ته هم انتقال شوي دي)). (۲۷)

څرنگه چې د افغانستان بانک د نظار شورا په لاس کې و، نو که دا خبره رښتيا وي، چې د نجيب الله د حاکميت پر وخت دا اثار هلته وړل شوي دي، نو طبعاً د شوراى نظار د افرادو په لاس کې به لوېدلي وي. د ۱۳۷۵ ل کال پر څو لومړنيو مياشتو يو ځل بيا د موزيم د اثارو په تېره بيا د طلا تپې د اثارو په باب د هېواد په دننه او بهر کې گڼ شمېر مقالې چاپ او خپرې شوې. پخوانۍ تنظيمي ادارې او نظار شورا ته هم په دې ارتباط ډېر زيات سوالونه راجع شول. بالاخره قوماندان مسعود اعتراف وکړ، چې: ((اثار طلا تپه در جايی که به وسيله هئيت حکومت قبلي و هئيت ملل متحد جا به جا و مهړلاک گرديده بود محفوظ است)). (۲۸) ښه به وي چې په دې اړه د دوکتور نجيب الله په واکمنۍ کې د هغه د دفتر رئيس ښاغلي محمد اسحق توحی څرگندونې هم راوړو؛ ښاغلي توحی دا څرگندونې په خپله يوه اوږده ليکنه (دوکتور نجيب الله و خروج نيروهای نظامی شوروی از افغانستان) کې چې د ۱۳۸۷ ل کال په وروستيو کې د انټرنېټ له لارې خپره شوه، کړي دي. موږ د طلا تپې اثارو سره اړوند موضوع کې له کومې ژباړنې او کمونې پرته خپروو... [رييس جمهور دکتور نجيب الهب کشورش را در شرايط حساس رهبری میکرد. او نخستین شخصیتيست، که خطری راکه سرمایه ملی و فرهنگي افغانها را تهدید میکرد، احساس مینمود.

قبل از بسته شدن موزيم کابل به علت حمله های راکتی مجاهدین، او همه اثار طلا تپه را تحت نظر مستقیم خودش به زیرزمینهای بانک مرکزی، جایی که ذخیره طلاي مملکت محفوظ است، منتقل ساخت و ان را در اتاق مخصوص که تنها رييس جمهور صلاحیت باز کردن آن را دارد، قرار داد، حالا گاو صندوقهای حاوی این اثار را بیرون

کشیده اند. هر صندوق با بوریهای مخصوص پوش گردیده است و یک جدول و پروتوکول و فهرست محتوای داخل آن با مهر و نامه رییس جمهور نجیب الله دریافت گردید)).

حامد کرزی با چند وزیرش در برابر خبرنگاران ظاهر شده اظهار نمود که: ((گنجینه طلا تپه محفوظ و دست ناخورده باقی مانده است. ((بدون توضیحاتی بیشتر)))).

به همین ارتباط برای شناخت هر چه بیشتر شخصیت‌های چون برهان الدین ربانی، که جز ثروت اندوزی به چیزی دیگری نمی‌اندیشد، خاطره‌ی در ذهنم تداعی گردید، که می‌خواهم خدمت هموطنان بیان کنم.

روزی، کارمند بین المللی ملل متحد در کابل به دکتور نجیب الله مراجعه نمود، که برهان الدین ربانی دو نفر را که حامل کدام پیغام از جانب او هستند فرستاده است و تقاضای ملاقات با شما را دارند. دکتور نجیب الله به کارمند ملل متحد گفت، که اگر او (کارمند ملل متحد) مانعی نمی‌بیند، میتواند بیایند. دو نفر مذکور داخل آمدند، وقتی که من آن‌ها را دیدم، یک نفر آن را شناختم، که همان وکیل عبدالرسول از بدخشان بود، که در صفحه‌های قبل نیز در موردش نوشته‌ام، که در سال ۱۳۶۶خ. (۱۹۸۸م.) عضو رابط برهان الدین ربانی با سفارت اتحاد شوروی در کابل بود. به نظر من دلیل اعزام وکیل عبدالرسول مذکور این بود، تا ما باور کنیم، که فرد همراه او آمده واقعاً فرستاده برهان الدین ربانی بوده است. این فرستاده یکی از اعضای جمعیت اسلامی بود، که خود را خارنوال معرفی میکرد. بعد از مصافحه دکتور نجیب الله برای شان گفت، بفرمایید، چه گفتنی داشتید، من در خدمت تان هستم.

کسی که خود را خارنوال معرفی کرده بود، گفت: ((استاد برهان الدین ربانی پس از عرض سلام، تقاضا دارد، در این روز هایی که دولت اسلامی افغانستان دچار مشکلات اقتصادیست، اگر شما لطف نموده کمک نمایید، که در زمان شما کدام ذخیره‌ی از داراییهای دولت در کدام جایی اگر مانده باشد، برای ما معلومات بدهید، تا از آن در رفع مشکل اقتصادی دولت استفاده شود.))

دکتور نجیب الله خندید و برای موصوف گفت: ((به استاد ربانی بگویید، که قدرت دولتی را شما با تمام دم و دستگاه آن به طور سالم و رسماً در سال ۱۳۷۱خ. (۱۹۹۲م) تسلیم شدید و چندین سال هم از حکومت اسلامی ((عدالت گستر)) شما میگذرد. حالا چگونه به من مراجعه نموده اید؟ من رییس جمهور کشور بودم، نی خزانه دار. بهتر است، بعد از این به من همچو مراجعات را انجام ندهید.))

سپس آن‌ها را از نزد خود رخصت کرد. آن گاه خطاب به من گفت: ((از این میترسم، که نشود این غارتگران به ذخیره طلائی افغانستان دست یابند و آن را غارت کنند. چیزی دیگری را در کشور باقی نگذاشتند.)) [له دې خبرو څخه څرگندېږي، چې استاد برهان الدین ربانی د افغانستان ددې ملي او فرهنگي شتمنی د لاسته راوړلو هڅه کړې، خو بريالی شوی نه دی. احمدشاه مسعود چې کومه یادونه کړې هغه هم له همغې غوښتنې سره ارتباط لري. ځکه دوی ته یوازې دومره پته وه، چې دا شتمني د مخني حکومت او ملگرو ملتو له خوا خوندي شوې ده، خو د ترلاسه کولو امکان یې پیدا نه کړای شو.

لنډه دا چې هر چا چې په هر نامه او د هر مقصد لپاره موزیم چور کړ، زموږ هېواد یې له ډېرو زیاتو تاریخي اثارو څخه بې برخې کړ، اوس نو موزیم پر یوه سوځېدلې کنډواله بدل شوی او اثار یې غلو وړي دي. د هېواد تر ملي

موزیم وروسته (د اردو موزیم) په هېواد کې بل ستر موزیم و، چې په زرگونو بېلابېل اثار په کې خوندي وو. د نورو مهمو اثارو په لړ کې د احمدشاه بابا د لاس توره او د اعلیحضرت امان الله خان د کار څوکی هم په دې موزیم کې خوندي وو. دغه راز د جگړې د اکثر و هغو وسلو بېلگې په کې خوندي وې، چې له ډېرې پخوا راهیسې افغانانو عملاً په هغو د یرغلګرو پر ضد مبارزه کې وې. دا موزیم تر ملي موزیم لږ څه وړاندې په یوه ښکلې ودانۍ کې په ډېر منظم او سیستماتیک ډول جوړ شوی و. له ملي موزیم سره یو ځای د دې موزیم اثار هم لوټ او تالان شول.

د هېواد سیمه ییز او ولایتي موزیمونه:

۱- د غزني موزیم:

د غزني موزیم پر ۱۳۴۵ل کال د لړم پر میاشت د تیموریانو د دورې په یو تعمیر کې رسماً پرانیستل شو. د غزني موزیم اثار د تاریخ او هنر له مخې خاص اهمیت لري او د افغانستان د اسلامي دورې ډېر پخواني اثار په کې شامل دي. دغه اثار له لسمې میلادي پېړۍ څخه تر دولسمې پېړۍ پورې اړه لري او له هنري پلوه هغه یوازېني اثار دي، چې د غزنویانو د مخصوص سبک، چې سلجوقیانو ته نږدې دي نماینده گي کوي. سربېره پر دې چې ځینې وړې او لویې پارچې، د قبرو لوحې، کوچني حوضونه هم د نندارې لپاره تیار شوي وو. په مجموعي ډول د غزني موزیم اثار پر ۱۳۴۶ل کال ۳۵۰ قلمو ته رسېدل، چې تر ۱۳۵۷ل کال پورې زرو قلمو ته ورسېدل. دا اثار تر ۱۳۷۰ل کال پورې خوندي وو.

۲- د کندهار موزیم:

دا موزیم پر ۱۳۱۱ل کال تاسیس شوی او لومړی اثر یې هم د وزیرمحمد اکبر هغه کمیس و، چې د دوی لاس ته ورغلی و. پر ۱۳۳۹ل کال د دغه موزیم د اثارو شمېر ۸۰۷ ته رسېده.

۳- د هرات موزیم:

دا موزیم د ۱۳۰۲ل او ۱۳۰۴ل کلونو ترمنځ جوړ شوی دی. د ۱۳۰۷ او ۱۳۰۸ کلونو د پېښو په جریان کې د هرات موزیم دروازه خلاصه شوه او د هرات د جامع جومات مسي دېگ او د هفت اقلیم په نوم اثر چې د تنظیمیه رئیس په امر له گازرگاه څخه موزیم ته نقل شوي وو، بېرته وایستل شول او د موزیم نور اثار له منځه لاړل. پر ۱۳۱۰ل کال موزیم ښاروالۍ ته وسپارل شو، پر ۱۳۲۵ل کال یو شمېر لرغوني اثار له کابل نه موزیم ته د تحفې په ډول ورکړي شول. د هرات موزیم اثار هغه وخت لا زیات او د درنښت اندازه یې زیاته شوه، چې د (لرغوني هرات) په نوم نړیوالې پروژې خپلې مرستې پیل کړې.

۴- د میمنې موزیم:

پر ۱۳۳۵ل کال د میمنې د اعلی حاکم غلام حیدرخان زوی محمد سهیل، چې له خپلو او نورو مېلمنو سره خواجه کنت ته نږدې د سلطان سنجر پر غونډۍ په تفریح بوخت و، یو منگوتی وموند، چې په هغه کې د غوریانو د دورې سکې پرتې وې، د دغو سکو د ساتنې مسالې د موزیم د جوړېدو موضوع رامنځته کړه.

د میمنې اعلیٰ حاکم د موزیم اساس کېښود، څه موده وروسته موزیم د یوې مجموعې خاوند شو. دې موزیم خپل ننداریز پروگرامونه تر ۱۳۳۶ کال وروسته بیا تر ۱۳۵۷ کال پورې په منظمه توګه ترسره کړي دي.

۵- د مزارشریف موزیم:

د مزارشریف موزیم زیات پخوانی تاریخ لري. د دې موزیم اساس له هغه وخته پیلېږي، چې د حضرت علي کرم الله وجهه مرقد ته ځینو پاچاهانو او لویانو سوغاتونه او هدیه ورکړې دي. دغه سوغاتونه ټول د روضې مبارکې په یوه کوټه کې ایښودل شوي دي او همدا راز یو شمېر پخواني او لرغوني اثار د مزارشریف په تحویلخانه (ساتنځي) کې موجود وو. دا موزیم د قلمي نسخو او مسکوکاتو له اړخه زیات شتمن ګڼل شوی دی. پر ۱۳۳۹ ل کال د دې موزیم د اثارو شمېر ۷۳۵ ته رسېده. (۲۹)

۶- د هدې موزیم:

د جلال اباد د ښار د جنوب ختیز په شپږ کیلو مترۍ کې یو ستر کلی د کوچنیو کوچنیو غونډیو په منځ کې پروت دی. دغه ځای ته هدې وايي.

د اعلیحضرت محمدظاهر شاه د واکمنۍ په زمانه کې همدلته کیندنې پیل شوې او په نتیجه کې تر ځمکې لاندې یو بیضوي موزیم وموندل شو. هغه وخت د دولت له خوا د همدې ځای د اوسېدونکو ۱۵۰ تنو پر دې ځای د دې غونډې ګردچاپېره پر کار پیل وکړ. د درې جریبه ځمکې په ساحه کې د ښار په بڼه موزیم وموندل شو. دغه موزیم ته یوه لار راغلې وه او همدا لار له ټولې ودانۍ څخه ګردچاپېره ګرځېدلې وه. د دروازې خوا کې یو لوی بُت د سلامۍ په حال کې لیدل کېده، تر ټولو مشر بُت چې ګردچاپېره ورڅخه څو بُتان د محافظینو په شکل ولاړ وو، ځای پر ځای شوي وو. یوه فرانسه یي ښځه د کیندونکو د فني هئیت مشره وه. هغې دغه بت ته د ((ارکولیس پهلوان)) نوم ورکړ. دا موزیم د شپږو کلونو په موده کې سم برابر شو، ټولې ۴۲ کوټې وموندل شوې، حکومت ورته یو ساتونکی کنپک واچاوه. یو کانټین هم په دروازه کې ورته جوړ شو، چې وروسته به سیلانیان ورته راتلل.

د سردارمحمد داودخان د واکمنۍ پر وخت پر دغو نورو غونډۍ ګانو کار شروع شو په هر ځای کې به بُتان موندل کېدل. دا موزیم د جهاد په دوران کې د تنظیمي ځواکونو له خوا وسوځول شو. کله چې تنظیمونو جلال اباد ونيو، د هدې شاوخوا په چټکۍ کیندنې پیل شوې، د ملیونو ډالرو په ارزښت بتان راووتل او هغه ټول باندنۍ نړۍ ته انتقال شول، خو نن ورځ هلته هېڅ نه شته او سپېره میدان دی. (۳۰)

د هدې پر تاریخي اثارو سربېره د هېواد په زیاتو سیمو کې ګڼ شمېر تاریخي اثار د مختلفو اشخاصو له خوا راوسپړل شول او پر نورو هېوادو خرڅ کړای شول. دا څېړنې او پلټنې له کوم مسلک او قانون پرته ترسره شوې او د هېواد په اکثره هغو سیمو کې چې د تاریخي اثارو د پیدا کېدو هیله ترې کېدله ترسره شوې، لکه کونړ، لغمان، ننگرهار، پکتیا، کابل، تخار، غزني، بلخ او نور. یوازې د پکتیا له میرزکي څخه په لسګونو ډوله تاریخي اثار را وایستل شول او بیا خرڅ شول. په دې کې ځینې هغو اثارو ته هم زیان واپړول شول، چې د انتقال وړ نه وو، د ساري په توګه د بامیانو تاریخي بُتان چې د ځینو جګړو او طبیعي پېښو له کبله زیانمن شوي دي.

کله چې جگړه له کلیو نه ښارونو ته دننه شوه، نو د هېواد د نورو اقتصادي او فرهنگي مرکزونو په شان پر دې ولایتي موزیمونو هم تالان خور شو او اکثره اثار یې لوټ شول. اوس په دقیق ډول معلومه نه ده، چې په دې موزیمونو کې څومره اثار پاتې دي، خو د عیني کتنو او لیدنو له مخې نه یوازې دا چې د دې موزیمونو اثار له منځه وړل شوي دي، بلکې ان ودانۍ یې هم ړنگې شوي دي.

(۸) ملي آرشیف

له څو لسيزو راهيسې زموږ په هېواد کې ځينو وزارتونو او موسسو د خپلو اسنادو د ساتنې لپاره خپل ارشيفونه لرل. په غالب گمان په دې برخه کې به تر ټولو پخوانی آرشیف هماغه د بهرنيو چارو د وزارت آرشیف وي. د وزارتونو او دولتي موسسو پر آرشیفونو سربېره په افغانستان کې تر ټولو مهم او د زيات ارزښت لرونکی آرشیف د افغانستان ملي آرشیف دی.

ويل کېږي چې د ملي آرشیف د جوړېدو مفکوره پر ۱۳۵۲ل کال منځته راغله، د هغه ودانۍ د سردارمحمد داود خان د جمهوري رياست پر وخت بيا له سره جوړه او ښکلې شوه. د دې آرشیف اساس د اطلاعاتو او کلتور وزارت خطي کتابتون و. د محمد داودخان د جمهوري رياست پر وروستيو مياشتو نوموړې نسخې دې نوې ودانۍ ته انتقال شوې او په دې ډول د ملي آرشیف جوړښت پيل شو.

د ۱۳۶۰ل کال د مني په شپو کې ملي آرشیف رسماً پرانيستل شو. خطي نسخې، تاريخي اسناد، د خطاطۍ ليکنې، زاړه چاپي کتابونه، تاريخي عکسونه، د زړو مطبوعاتو متفرق کلکسيونونه او گڼې د آرشیف نور ډول ډول مواد دې موسسه کې ځای پر ځای شول.

دغه راز د غزني د عامه کتابتون او د اعليحضرت محمدظاهر شاه د کتابتون د خطي نسخو انتقال ملي آرشیف نور هم بډايه کړ. دغه راز يو لړ نور اثار په بيه واخيستل شول او آرشیف ته ورکړل شول. په پښتو، دري، عربي، ترکي، اويغوري، اردو، سنسکريت او هندي ژبو په زرگونه زرگونه خطي نسخې په ملي آرشیف کې راټولې شوې، چې د مسوولينو په وينا د هغو ټول شمېر تر لسو زرو زياتېږي. ددې نسخو ځينې د خط د هنر او ميناتورۍ له مخې ځانگړي او ډېر اوچت اثار گڼل کېږي.

د اسنادو، عکسونو او نورو اثارو شمېر هم زرگونو ته رسېده. ملي آرشیف په شپېتمو کلونو کې د خپلو خطي نسخو دوه کتابونه، چې په هغو کې د آرشیف خطي نسخې معرفي شوې وې، چاپ کړل. همدارنگه پر دې وخت کې ملي آرشیف ته قانون جوړ شو. (۳۱)

له نېکه مرغه بايد يادونه وکړو، چې د جگړې په دې تېرو کلونو کې د نورو فرهنگي مرکزونو په انډول ملي آرشیف ته ډېر دروند تاوان او زيان نه دی اړول شوی. ((سره له دې چې په دې موده کې د ملي آرشیف په اثارو د غلو څو حملې وشوې، خو داسې ويل کېږي ، چې د غلو لاس بر نه شو، خو د تخنيکي امکاناتو د نشتوالي او مشکلاتو او وسايلو د کمښت له کبله ځينو اثارو ته زيان اوښتی دی)). (۳۲)

د ۱۳۷۶ کال د سرطان تر مياشتې پورې بيا هم د ملي آرشیف تخنيکي مشکلات حل شوي نه دي او نه د اثارو د ساتنې او پالنې لازم وسايل او امکانات برابر شوي، نو که دا وضعه همدا شان دوام ومومي، د ملي آرشیف هغه قيمتي اثار به چې لازمي ساتنې او پالنې ته اړتيا لري، په تدريجي ډول له منځه لاړ شي.

(۹) ملي گالري

د افغانستان ملي گالري د ۱۳۶۲ل کال د ثور پر مياشت افتتاح شوه. د گالري د پرانيستو په مراسمو کې د کندهار له ولايت، د کابل له موزيم او له سلطنتي قصر څخه ۲۰۰ هنري او تاريخي اثار راوړل شوي او نندارې لپاره ايښودل شوي وو.

دا موسسه په اسمايي واټ کې د غلام نبي خان خرخي په کور کې او وروسته بيا په اطلاعاتو او کلتور وزارت پورې تړل شوې وه. سره له دې چې دا ودانۍ د ملي گالري د اثارو د ساتنې او نندارې لپاره مناسب ځای هم نه و، خو بيا هم دا اثار په کې نندارې ته کېښوول شول.

د ملي گالري د ۱۲ کلن فعاليت په لړ کې هر کال د پلان او بودجې له مخې د هېواد د معاصرو هنرمندانو اثار اخیستل کېدل. په دې لړ کې د نقاشۍ، ميناتورۍ، مجسمې او ظرفه اثارو ۵۹۶ اثار اخیستل شوي او ملي گالري ته تحويل شوي وو. ددغو اثارو زياته برخه د غلام محمد ميمنه گي، عبدالغفور برېښنا، استاد عبدالعزيز، استاد غوث الدين، استاد يوسف کهزاد، استاد عطايي، استاد خيرمحمد ياري، استاد کریم، استاد قربانعلي عزيزي او داسې نورو اثار وو.

تر يوې لسيزې په زياته موده کې دې گالري هر کال لس زره ليدونکي درلودل. کله چې ۱۳۷۱ل کال پيل شو او تنظيمونه کابل ته داخل شول، پر دې وخت، نو د اطلاعاتو او کلتور وزارت اداري، حقوقي او فرهنگي مسوولين په دې هيله وو، چې هر څه به خوندي پاتې شي، خو امنيتي چارواکي او غالباً وسله وال تنظيمي افراد د يو توند باد په شان راخواره شول او د گالري دېوالونه يې ولړزول. کله چې وسله والو افرادو د اطلاعاتو او کلتور وزارت ټول اداري قيمتي وسايل او وسايط، لکه غالي، فرشونه او موټر چور کړل، نو د ملي گالري د له منځه تلو وېره لا پسې گرندۍ شوه.

د ۱۳۷۱ل کال د سنبلې پر ۲۳مه نېټه د وسله والو کسانو له خوا د استاد غوث الدين او نورو هنرمندانو څلور تابلوگانې غلا شوې. دولتي ادارو ته خبر ورکړ شو، چې د گالري پېره دارانو دا کار ترسره کړی دی او په راتلونکي کې هم دا وېره شته، خو هغوی بې تفاوته پاتې شول او د گالري د برخليک په باره کې يې هېڅ پرېکړه ونه کړه، ان دا چې د اطلاعاتو او کلتور وزارت د هغه وخت د اداري رئيس په دستور او د هغه وخت د کوپوني مغازې د مدير په واسطه د ۱۳۷۱ل کال د سنبلې پر ۴مه نېټه تر ۳۰ موټرو زيات د ډبرو سکاره د ملي گالري په انگر کې وغورځول شول. دې کار د دې مخه ونيوله چې د گالري اثار راټول او يو خوندي ځای ته انتقال شي، ان تر دې چې د گالري ځينې ښکلي او ناب اثار د ډبرو سکرو په تور گرد ککړ شول او د گالري تعمير او لوازم هم د ډبرو سکرو په شان تور واوښتل. دې کار د هېواد ټول فرهنگپال او فرهنگيان متاثر کړل او د يادو شويو کسانو عمل يې وغانده. ويل کېږي چې د نوموړو اشخاصو عمل قصدي و؛ د گالري اثار به يې د ((بتانو)) په نومونو يادول.

د ۱۳۷۲ل کال د ثور پر ۵مه نېټه په گالري کې د ځای پر ځای شويو وسله والو کسانو له خوا ۳ نور هنري اثار هم غلا شول، پر دې کار د وزارت امنيتي څانگو هم ځان غلی کړ او بيا يې هم د گالري د اثارو د ساتنې کوم مشخص تدبير ونه نيو.

د ۱۳۷۳ ل کال د ثور پر ۱۳مه نېټه د گالری د امنیتي ساتونکو له خوا د هنر او نقاشۍ ۲۹ اثار غلا شول، دا گالری ته دومره لوی زیان و، چې نه جبرانېدونکی گڼل کېږي. په دې ټولو پېښو کې د اطلاعاتو او کلتور وزارت لوړو مقامونو او نورو اړوندو ادارو هېڅ پاملرنه ونه کړه. کله چې د گالری د بېخي له منځه تلو وېرې د ځینو زړونه ولړزول، نو په اطلاعاتو او کلتور وزارت کې ځینو اشخاصو له هغې جملې د هغه وخت د هنر رئیس په ځاني هلو ځلو او د ځینو نورو مسوولینو په مرسته د ملي گالری ۶۹۲ تاریخي اثار له اصلي تعمیر څخه د وزارت ودانۍ ته را انتقال شول. بیا هم تر ډېره وخته پورې د گالری په ودانۍ کې وسله وال کسان پاتې شول او په هغو ځایونو کې چې پخوا به ظریفه اثار نندارې ته ایښودل کېدل، دوی پرې تشنابونه جوړ کړل. هغه اثار چې له ملي گالری څخه د وزارت مقر ته راوړل شول بیا هم خوندي پاتې نه شول، ډېر ځله داسې گونگسې وې، چې د وزارت د هغه وخت د ځینو چارواکو له خوا هم ځینې اثار غلا شوي او دې لړۍ کېدی شي نوره هم ادامه پیدا کړي وي. (۳۳) خو خدای (ج) دې داسې ورځ نه راولي، چې موږ د خپلې گالری یو اثر هم ونه لرو.

(۱۰) نندارتونونه

د نورو فرهنگي مرکزونو ترڅنگ د افغانستان نندارتونونو ته داسې زيان واړول شول، چې اوس څوک هغه سيمه گوري، نو فکر نه کوي، چې دلته به هم يو وخت د يو لرغوني هېواد داسې کلتوري مرکزونه وو، چې يو وخت به هر کال په زرگونو افغانانو او په سلگونو بهرنيانو ورڅخه ليدنه کتنه کوله او د افغانستان د کلتور، پراختيا او لاسي صنايعو د ځينو برخو پر څرنگوالي او څومره والي به خبرېدل.

د کابل ښار حضورې چمن ته ورڅېرمه (د کابل نندارې) په سيمه کې د هېواد د لاسي صنايعو، قيمتي ډبرو، غاليو، ټولنيزې پراختيا او برېښنا بندونو، مهمو ودانيو، او ډول ډول لرغونو او اوسنيو وسلو (پنځلس نندارتونونه) (۳۴) جوړ شوي وو. په دې نندارتونونو کې د ((شوروي اتحاد)) او افغانستان د تخنيکي همکارۍ او نورو برخو يو ځانگړی نندارتون هم موجود و.

دې نندارتونونو هر يو ځانته ځانگړې ودانۍ درلودله، چې د اړوندې څانگې خپل اثار په کې د نندارې لپاره وړاندې شوي وو. هر نندارتون په خپل ذات او د امکاناتو د لرلو په وجه د زيات ارزښت وړ و.

په دې گڼو نندارتونونو کې د قيمتي ډبرو يو ستر نندارتون د زياتو کتونکو پاملرنه ځانته راگرځوله. په دې نندارتون کې د افغانستان له اکثرو هغو کانونو څخه چې بېلابېلې قيمتي ډبرې يې درلودې، يوه يوه او يا هم څو بېلگې خوندي وې، چې د ليدونکو زړه يې ځانته راکاږه، نه يوازې د دې نندارتون سمبولیک ارزښت ډېر زيات و، بلکې هغه قيمتي غمي او تيرې چې دلته ايسنودل شوي وو، هم تر لکونو ډالرو څخه يې مالي ارزښت زيات محاسبه کېدی شي.

بل نندارتون، چې هغه هم په ډېر زيات زحمت او ظرافت جوړ شوی و، هغه د افغانستان د غاليو نندارتون و. په دې نندارتون کې د افغاني غاليو تقريباً ټول ډولونه نندارې ته ايسنودل شوي وو. د نندارتون دېوالونه او متن ټول پر رنگارنگ غاليو فرش او ښکلی شوی و. له ورېښمينو غاليو څخه نيولې د غاليو ټول ډولونه په کې خوندي وو. دلته له ډبرو کوچنيو غاليو څخه نيولې بيا تر ډبرو لويو غاليو پورې هر ډول غالۍ راټولې شوې وې. پر هرې غالۍ خپل قيمت ليکل شوی و. په دې غاليو کې داسې غالۍ موجودې وې، چې له نن څخه دېرش يا څلوېښت کاله دمخه يې قيمت په مليونو افغانيو وو چې د اوس وخت له لسگونو زرو ډالرو سره معادل دي، دا ډول غالۍ دې نندارتون ته راټولې شوې وې. اوس نو د غاليو د نندارتون يوازې څلور دېوالونه ولاړ دي او بس. د کابل نندارې په سيمه کې چې مور د کومو ۱۵ نندارتونونو ياد وکړ دا ټول د ۱۳۷۱ل کال د ثور د مياشتې پر ۷مه، ۸مه او ۹مه نېټه جنگونو کې، چې له يوې خوا د جمعيت گوند او د دوستم ملېشې او له بلې خوا د اسلامي حزب د قواوو ترمنځ وشول، له منځه يوړل. دا سيمه د لنډ وخت لپاره د اسلامي حزب تر واک لاندې وه، خو کله چې د دوستم ملېشې او د نظار شورا کسان دلته داخل شول، نو لومړی دا ټول نندارتونونه چور او بيا يې ځينو ته اور واچول شو او ځينې يې بيا په پرله پسې جگړو کې له منځه يوړل شول. د شاه شهيد او سيد نورمحمد شاه مېنې ځينو اوسېدونکو دا نندارتونونه په خپلو سترگو ليدل، چې لوگي ترې پورته کېدل. ځکه چې د دوی کورونو ته ډېر نږدې پراته وو. د شاه شهيد اوسېدونکي وايي چې مور پر هغو شپو ورځو په خپله ليدل، چې د دوستم ملېشو د نندارتونو اثار په ډېره ارزانه بيه پر خلکو ان پر عادي لارويانو هم خرڅول، ځکه چې د دوی عادي اشخاص د دې اثارو پر قدر نه پوهېدل. خو د نندارتونونو ډېر مهم او قيمتي اثار په ډېر دقت او مهارت سره چور او مهمو قوماندانانو پټو ځايونو ته انتقال کړل.

دا د افغانستان د نندارتونونو غم‌لړلی برخلیک و. هغه چا چې مخکې دا سیمه لیدلې وه او اوس یې بیا وگوري، نو کېدی شي ویې نه پېژني او فکر وکړي، چې په خوب کې دا سیمه گوري، یو وخت به هلته د علم او تمدن، پوهې او فرهنگ مینوال افغانان او بهرنیان د دغو نندارتونونو کتنې لپاره ورتلل، خو اوس په کې د وزو، پسونو او غویو گلې گرځي. اوس یوازې د نندارتونونو ولاړ او لغورن شوي دېوالونه ښکاري او بس، چې یو لوی تېر شوی وحشت په کې نندارې ته وړاندې شوی دی.

کوم اثار چې په دې ټولو نندارتونونو کې موجود وو، په خواشینۍ سره باید ووايو، چې د هغو بیا لاسته راوړل، لکه د افغانستان د نورې لوټ شوې فرهنگي شتمنۍ په شان ناممکن دي او نه یې څوک د زیان اندازه ټاکلی شي. هسې که په سرسري ډول هم محاسبه وکړو، نو تر لسگونو ملیونو ډالرو اوړي. یوازې د هغو د ودانیو د بیا رغونې لپاره په ملیونو ډالرو ته اړتیا لیدل کېږي.

(۱۱) ځلي او منارونه

زموږ د هېواد په وینو لړلی برخلیک همداسې جوړ شوی، چې هر کله دلته یو تمدن، یو انساني نظام، یو ټولنیز سمون او یو فرهنگي بهیر منځته راغلی، بیا نو ورپسې داسې یوه سیلی خوره شوې، چې زموږ د ولس مېوې ته رسېدلې ونه یې نه یوازې دا چې ښورولې، پانې او مېوې یې ورته له منځه وړي، بلکې وچه کړې او سوې یې هم ده. پردیو له دغه او یا هغه ملک سره د مقابلې او نیولو په نامه خپل آسونه ددې خاورې پر شنه کرونده تېر کړي دي او د خپلې ځانپالنې، ځان غوښتنې او هوسپالنې په غرض یې یو وخت هم ددې ولس د واک څوکۍ په ارامه پرېښې نه ده. د همدغو کړکېچونو په پایله کې مادي او معنوي شتمني وخت پر وخت د مرگ او نابودۍ تر کنډې رسېدلې ده.

د هېواد د فرهنگ او تاریخي ارزښتونو د محوه کولو یو بل ناتار پر ۱۳۷۱ل کال پیل شو. د دې خونړۍ او تباه کوونکې سیلۍ په بهیر کې د افغانستان زیات تاریخي اثار محوه کړای شول. په دغو فرهنگي او تاریخي اثارو کې هغه ځلي او منارونه هم شامل دي، چې د هېواد په پلازمېنې او نورو سیمو کې موجود وو. دا ځلي او منارونه یا په بشپړ ډول او یا هم په نیمه ډول له منځه وړل شوي دي.

د کابل ښار د پل محمود خان په څلور لارې کې چې کوم منار (د ساعت برج) په نوم مشهور و، لومړی په توپونو او درنو گوليو وويشتل شو، بیا نیمه ړنگ او وروسته بیا لکه د لاس ورغوي په شان اوار کړای شو.

د دهمزنگ په درې لارې کې، چې د سختو جنگونو مرکز و، د خپلواکۍ د گټلو د یو تن نامتو مبارز (عبدالوکيل نورستاني) یادگاري ځلی دی. دا ځلی چې په ډېره ښکلې بڼه له مرمرینو ډبرو څخه جوړ شوی، له څو خواوو څخه په توغندیو او سپکو وسلو ويشتل شوی، خو تراوسه پوره ړنگ شوی نه دی او د منار د لاندیني متن په شاوخواو کې زغره والو وسایطو د خپلو زنجیرونو د وړانۍ نښې پرېښې دي.

د کابل ژوبڼ د ختیزې ډډې ترڅنگ د خپلواکۍ د شهیدانو او اتلانو یادگاري ځلی دی او پر ښکلو مرمرینو ډبرو د غازیانو او شهیدانو نومونه پرې لیک دي. سره له دې چې دا ځلی روغ پاتې دی، خو د وړو مرمرینو ډبر تپونه یې پر بدن څرگندېږي.

د کابل پوهنتون ختیزې دروازې ته مخامخ د کابل د سناتوریم یادگاري منار دی، چې ډېر ښکلی برېښي. پر ۱۳۱۰- ۱۳۱۲ل کال په افغانستان کې د لومړي ځل لپاره د سل د ناروغۍ د مخنیوي او علاج لپاره یو روغتون جوړ شو، دا د دغه روغتون د جوړېدو یو یادگاري منار دی، چې په ډېر ښکلي ډیزاین او جوړښت له ډېرو ښکلو مرمرینو ډبرو څخه ودان شوی. دا منار سره له دې چې درنو جگړو او مرمرینو څخه خوندي پاتې شوی، خو د برېښنا د روښانتیا ځای یې ویجاړ شوی، په وړو گوليو یې ځینې برخې ويشتل شوي او هم یې ځینې ډبرې ښورول شوي او بېځایه شوي دي.

د کابل پوهنتون په زړه کې د ختیځ د ستر نابغه او د اسلام روښانه مفکر سید جمال الدین افغان مقبره واقع ده، چې ډېر ښکلی ځلی یې پرې جوړ کړی دی. د درې کلنو جگړو په ترڅ کې دې ځلي ته هم درانه زیانونه اړول شوي، پر قبر او ځلي په لسگونو لویې او وړې گولي لگېدلي، خو ځلی لا ولاړ دی.

د کابل د میوند واټ په منځنۍ برخه کې د افغان ولس د بریمنې سوې (د میوند فتحې) یادگاري ځلی په ډېره ښکلې او زړه وړونکې بڼه جوړ شوی و. د ځلي په کښتنۍ برخه کې د افغان اتلې او د میوند له ویاړه ډکې قهرمانې ملالۍ له خولې دا راوتلې لنډۍ لیک وه:

که په میوند کې شهید نه شوې؟
خدا پرو لالیه بې ننگۍ ته دې ساتینه!!
د جگړو په ترڅ کې دا یادگاري څلی هم په غټو او وړو گوليو ویشتل شوی او پر سینه پرېوتی، یوازې کمه برخه یې
د زمکې پرمخ ښکاري، چې پر دې ځای د یو تېر شوي وحشت ښکارندويي کوي (۳۵) خو د وخت په تېرېدو سره دا
څلی هم کېدی شي د محمودخان پل د (ساعت برج) د منار په څېر پر سپین ډاگ بدل شي.
دغه راز د هېوادد ځینو ولایتونو په مرکزونو او نورو ځایونو کې چې کوم تاریخي منارونه، برجونه او څلي د تاریخ په
بېلابېلو وختونو کې جوړ شوي وو، هغه هم یا په بشپړ ډول او یا هم په نسبي ډول ویجاړ شوي دي.
لکه د پغمان په سیمه کې د خپلواکۍ څلی (تاق ظفر) د لښکرگاه تاریخي دروازه، د هرات منارونه او د غور منار
چې د اسلام د راتگ له لرغونو اثارو څخه شمېرل کېږي، (۶۸) متره لوړوالی لري او د یونسکو له خوا د نړۍ د مشهورو
او نامتو تاریخي اثارو په لست کې شامل دی. (۳۶) او یو لړ نورو دې ډول اثارو ته ډېر زیانونه اوښتي او نور هم
اوښتونکي دي.

(۱۲) تاریخي ودانۍ

د څلور کلنو جگړو په ترڅ کې هغو تاریخي او ښکلو ودانیو ته چې نه یوازې یې تاریخي ارزښت خورا زیات و، بلکې د جوړښت او انجنیري ساختمان له مخې هم په زیات مالي لگښت جوړې شوې وې، هم زیات زیان اړول شوی دی. اکثره دا ودانۍ نه یوازې مهم دولتي، سیاسي او اداري مرکزونه پاتې شوي دي، بلکې د یو زیات شمېر هېوادوالو او نورو سیلانیانو لپاره د سیل، تفریح، ښکلا او نندارې ځایونه هم وو.

په دې ښکلو او تاریخي ودانیو کې د دارالامان ښکلې او تاریخي ماڼۍ، چې په ډېر مستحکم ډول او ظرافت سره د الماني انجنیرانو له خوا طرح او ډیزاین شوې وه په تېرو شلو کلونو کې څو ځله د جگړو له امله تر گوزارونو لاندې راغلې ده. پر ۱۳۶۸ل کال کې په هغه جگړه کې چې ((د شهناز تنې کودتا)) په نامه مشهوره ده، سخته زیانمنه شوه. پر هغه وخت په دې ودانۍ کې د دفاع وزارت هم و او شهناز تنې هم د دفاع وزیر و، نو دا ودانۍ د جگړې د قوماندانۍ محل و. تر دې ودانۍ څخه لږ وړاندې مخ ښار پلو د (خاد پنځم ریاست) و او تر دې ودانۍ لږ شان پورته د تاج بېگ پر غونډیو نور پوځي قطعات وو، چې د دوکتور نجیب الله د حکومت ملاتړ یې کاوه. په جگړه کې دا ودانۍ له همدغو دوو لورو او ځینو نور خواوو څخه تر سخت اور لاندې ونيول شوه. په نتیجه کې په سلگونو لویې او په زرگونو وړې مرمۍ پر دې ودانۍ ولگېدې، چې ودانۍ ته یې بې شمېره دروند مالي زیان واړوه. دغه راز کله چې دا ودانۍ د نجیب الله د پلوي ځواکونو، چې جلال رزمنده او بابه جان هم په کې شامل وو، ونيول شوه، دې ودانۍ کې اکثره دولتي شته لوټ او تالا شول.

تر دې جگړې وروسته د دوکتور نجیب الله د حاکمیت پر وخت د دې ودانۍ د بیا جوړونې لپاره پر هغه وخت په زرگونو ملیونه افغانۍ ولگول شوې، ودانۍ تقریباً له سره بیا ترمیم شوه. تر دې ودانۍ لږ شان پورته د تاج بېگ په تپه کې یو بل تاریخي قصر هم ودان و، چې هغه ته هم په همدې جگړه کې زیات زیان واړول شو.

کله چې د ۱۳۷۱ل کال د ثور پر میاشت د مجاهدینو مختلفې ډلې کابل ته دننه شوې، نو ښار هم پر مختلفو ډلو ووېشل شو. ان د ارگ ودانۍ هم د څو بېلابېلو تنظیمونو لاسته ورغله. هر کله چې دا ودانۍ له یو تنظیم نه د بل لاس ته ورتلې، نو هر یوه د خپل ځواک او توان په اندازه د خپل قسمت مطابق د خپل چور برخه وپوله. لنډه دا چې د جگړې په کلونو کې په ودانیو کې هېڅ شتمني پاتې نه شوه. د خونو کوم دېوالونه چې پاتې وو، هغه په مرمیو، توغندیو، چاودنو او هوایي بمباریو کې داسې وسوځول شول او ونړول شول، چې ځینې ودانۍ یې بیا بشپړې ودانۍ ته اړتیا لري او ځینې په قسمي توګه بیا رغونې ته اړتیا لري. د دلکشا او گلخانې ماڼۍ چې ډېر وخت د افغانستان د واکمنو د اداري چارو او لیدنو کتنو ځایونه پاتې شوي وو، په خورا ظرافت او ښکلې معمارۍ سره جوړ شوي وو اوس د یو داسې لوی وحشت عکاسي کوي، چې د انسان د سر وېښتان ورته جگېږي. د ماڼیو دېوالونه په لویو او وړو مرمیو سوري سوري دي، د ماڼیو ټول متنونه چې په لوکسو غالیو پوښتل شوي وو اوس سپېره مېره معلومېږي. هغه غالی چې د ځمکې له متن سره سرینې شوې وې او د راټولېدو امکان یې نه و، په برچو سوري سوري شوي دي. په دې ودانیو کې د لرګیو داسې الماری په داسې ظرافت سره جوړې شوې وې، چې کېدی شي د خپل وخت د امکاناتو په پام کې نیولو سره یې په ټولو ګاونډیو هېوادو کې ساری نه درلود او په هرې الماری د افغانستان د دولت نښان او بیرغ انځور شوی و، اوس په برچو او گولیو سوري سوري شوي او هندارې یې په گولیو ویشتل شوې دي. هر چا

چې پخوا د دې ودانيو شان او شوکت، ظرافت او ښکلا ليدلي وي او اوس يې په دې بڼه وگوري، نو چې د کاني او ډبرې زړه هم ولري له سترگو به يې اوبسکې راشي، اوس د دې ودانيو پر الماريو، چې يو وخت به هلته ماشي هم په ادب تېرېده او غرېده، بېلابېلو ملېشو او جگړه مارو په تباشير او نورو ډول ډول رنگونو خپل منفور يادگارونه ليکلي، چې د دې ښکارندويي او انځورنه کوي، چې څه ډول او د کوم فرهنگ درلودونکي اشخاص ددې جرم مرتکب شوي دي. د دې دوو مانيو او په ارگ کې دننه د ځينو نورو ودانيو د بيا جوړښت لپاره د پيسو اټکل خورا گران کار دی او زياته څېړنه غواړي.

تر ارگه لږ لري د څو کيلو مترو په واټن د چهلستون تاريخي ودانۍ او ښکلي باغ موقعيت درلود، چې د بهرنيو مېلمنو او د افغانستان د مهمو غونډو د جوړولو لپاره مناسب ځای و او د ځانگړې ښکلا لرونکې وه. د ۱۳۷۱ ال کال د ثور د مياشتې په هماغو لومړنيو جنگونو کې دا ودانۍ وسپزل شوه او ټول شته يې چور شول. تر دې ودانۍ څو کيلو متره مخ ښار پلو د خوشال بابا لېسه جوړه وه، چې ترڅنگ يې د بابر باغ، رستوران او ودانۍ جوړ وو. دا سيمه ډېر وخت د جگړې لومړنۍ ليکه پاتې شوه او په زرگونو توغندي او درنې مرمۍ يې پر سينه ورتش شول او هر څه چې په کې وو، هغه له خاورو سره برابر شول. د جگړې اور يوازې په کابل کې پاتې نه شو، د کابل ښار په شمال کې د استالف کابو ۸۵ کلنه تاريخي ودانۍ موجوده وه، چې د استالف د تخت پر سر ودانه وه. دا ودانۍ هم د جگړې بلا تر ستوني تېره کړه، همدا ډول نورې په لسگونو تاريخي او ښکلې ودانۍ، چې د هېواد په مرکز او بېلابېلو ولايتونو کې له کلونو راهيسې ابادې وې، خو جگړو ونړولې.

(۱۳) بیهقي کتاب خپرولو موسسه

افغانستان د کتاب چاپولو او خپرولو له پلوه د نړۍ تر ډېرو هېوادونو شاته پاتې و، خو په تېره نیمه پېړۍ کې په افغانستان کې هم د کتاب د چاپ او خپرولو دود ورځ پر ورځ گړندی کېده، د نوي عصري تعليمي سیستم منځته راتگ، د ژوندانه ضرورتونو، د زده کړې قشر زیاتون او د نورې نړۍ اغېزو دلته هم د کتاب له چاپ او خپرولو سره مرسته وکړه، خو بیا هم د نورې دنيا په انډول او د ځینو نږدې او لرې هېوادونو په تناسب دلته لږ شمېر کتابونه چاپ او خپاره شوي دي. یو څو دا چې د افغانستان اکثریت ټولنه نالوستې وه، بل تنگو اقتصادي شرایطو او د کتاب پر چاپ او خپرولو باندې د وخت د حکومتونو حاکمیت هم څه ناڅه ددې کار مخه ونیوله، چې د کتاب بازار دې منځته راشي، بله وجه دا هم وه، چې د کتاب د خرڅلاو له لارې بهرته د کتاب لگښت لاسته نه راته.

کوم کتابونه چې د افغانستان په چاپخونو کې چاپ شوي له تعليمي او څو عنوانو سياسي کتابونو پرته، چې تیراژ یې لسگونو زرو ټوکو ته رسېده، د نورو ټولو کتابونو (د هر عنوان) شمېر ۵۰۰، ۱۰۰۰، ۲۰۰۰ او یا پنځه زرو ټوکو ته رسېده. تعليمي او څه نا څه سياسي کتابونه په وړیا ډول د لوستونکو په واک کې ورکول کېدل او پاتې نور کتابونه هم په ځینو علمي غونډو او سيمينارونو کې د بېلابېلو مناسبو تنو تر عنوان لاندې په وړیا توگه وېشل کېدل. یو ټاکلی شمېر علمي او ادبي کتابونه تر تمام شوي قیمت نه په ډېره ټیټه بیه د دولت له خوا بازار ته وړاندې کېدل. لنډه دا چې په افغانستان کې د کتاب د خرڅلاو د بازار په انډول د وړیا وېش دود ډېر گرم و، خو له دې سره سره د لوستي قشر او د ولس د اقتصادي ستونزو په پام کې نیولو سره د کتاب د خرڅلاو او اخیستو بازار په تدریجي ډول او گام پر گام خپلې پورې وهلې.

په افغانستان کې د کتاب خپرولو او پلورلو تر ټولو لویه موسسه (د بیهقي کتاب خپرولو موسسه) وه. نوموړې موسسه د یوې ځانگړې تصدی په توگه پر ۱۳۵۷ کال تاسیس شوه او تر دې دمخه یې د دولتي مطابعو د ریاست په چوکاټ کې (د بیهقي کتاب چاپولو موسسه) په نامه فعالیت کاوه.

څرنگه چې دا یوه تصدی وه، نو د کتاب چاپولو له ټولو کورنیو موسسو، منابعو او هم د پخواني شوروي اتحاد د کتاب چاپولو له ځینو سرچینو سره یې اړیکي درلودل؛ هغوی خپل کتابونه دوی ته رالېږل او دوی د یو ټاکلي کمېشن په مقابل کې هغه د خپلو کتاب پلورنځیو له لارې پلورل.

د بیهقي کتاب خپرولو موسسې تر ۱۳۷۱ کال دمخه یوازې په کابل ښار کې ۲۵ څانگې او تر هغه وروسته ۱۵ څانگې درلودې. همدارنگه دې موسسې د هېواد په ځینو ولایتونو کې ۱۸ نورې څانگې هم درلودې، چې ددې څانگو له لارې یې لوستونکو ته هر ډول کتابونه وړاندې کول.

تر ۱۳۷۱ کال وروسته د جگړو او ځینو نورو عواملو له کبله د ټول هېواد په سطح ددې تصدی یوازې ۳ څانگې په کابل ښار کې پاتې شوې، چې هغه هم کېدی شي د ټاکلي وخت په تېرېدو سره له منځه لاړې شي.

د بیهقي کتاب خپرولو تصدی یو مرستیال ښاغلي شاه زمان وربخ ستانيزي وویل: له ((۱۳۵۷ کال راهیسې دې تصدی ته د ۲۵۰۰ عنوانو په شاوخوا کې بېلابېل کتابونه راوړل شوي دي. د ۱۳۷۱ کال پر لومړیو وختونو ددې تصدی په کتاب پلورنځیو کې د ۱۵۰۰ عنوانو په شاوخوا کې کتابونه موجود وو، چې عمومي شمېر یې تقریباً دوه ملیونه جلدو ته رسېده.

د ۱۳۷۱ کال د ثور میاشتې له ۸ تر ۱۰ نېټې پورې تقریباً یو ملیون ټوکه کتابونه د بیهقي تصدی له کتاب پلورنځیو څخه راټول او د سیاسي- کمونیستي کتابونو په نوم ورته اور واچول شو او ایره یې کړل. نور پاتې یو ملیون ټوکه کتابونه په راوړوسه جگړو او چپاولونو کې چور او له منځه یوړل شول.

که په تقریبي او انډولیز ډول د پورتنیو دوو ملیونو ټوکو کتابونو مالي ارزښت وسنجوو، نو زموږ د ټولنې لپاره به د معنوي زیان ترڅنګ یو دروند مالي زیان هم وگڼل شي. که په انډولیز ډول او متوسطه توګه د یو کتاب مالي ارزښت دوه امریکایي ډالره اټکل کړو، نو په مجموعي ډول به څلور ملیونه امریکایي ډالره شي، معنوي او پوهنیز ارزښت خو یې لا پرېږده، چې هغه خو په دې معیارونو او تلو هډو سنجېدی نه شي.

سربېره پر دې د بیهقي تصدی د کتاب پلورنځیو د ودانیو فزیکي جوړښت ته درانه زیانونه اړول شوي او ځینې خو بېخي له منځه وړل شوي دي. مېزونه، څوکی، د کتاب ساتلو او پلورلو وسایل، اسناد او وسایط ټول تباه کړای شوي دي. د نوموړې تصدی د یوه کارکوونکي په قول لږ تر لږه دوه ملیونه امریکایي ډالره په کار دي، چې د دې تصدی کتاب پلورنځي پرې له سره جوړ او د چارو نور تخنیکي وسایل پوره شي. (۳۷)

(۱۴) عامه کتابتون

عامه کتابتون په افغانستان کې د ډېرو سترو کتابتونونو له جملې څخه و، تر ۱۳۴۵ کال پورې یې د ښوونې او روزنې وزارت په چوکاټ کې فعالیت کاوه، وروسته بیا په اطلاعاتو او کلتور وزارت پورې وتړل شو. بیا یې په کابل ښار او ولسوالیو کې ۲۸ څانگې پرانستلې، چې ټول ۱۰۳۰۹۵ عنوانه کتابونه په کې خوندي وو. وروسته یې په ولايتونو کې ۵۱ بېلابېلې څانگې پرانستلې، چې ۱۰۴۹۷۱ عنوانه کتابونه په کې د مطالعې لپاره ایښودل شوي وو. عامه کتابتون تر ۱۳۷۱ کال پورې په ټول افغانستان کې ۷۹ کتابتونونه درلودل، چې ۲۰۸۰۶۶ عنوانه کتابونه په کې خوندي وو.

پر ۱۳۷۱ کال د هېواد د نورو فرهنگي مرکزونو په شان عامه کتابتون ته هم درانه زیانونه وړول شول. تقریباً د عامه کتابتون ټولې څانگې له منځه یوړل شوې، اکثره کتابونه چور او غلا شول. د مسولینو په وینا اوس د ټول افغانستان په سطح د عامه کتابتون ۳ څانگې پاتې دي او نورې ټولې له منځه وړل شوي دي، چې د دوی په قول اوس په کې ۸۹۰۴۹ عنوانه کتابونه پاتې دي. د BBC راډیو د یو خبر ترمخه له عامه کتابتون څخه ۶۷ زره عنوانه کتابونه غلا شوي دي. (۳۸) خو د عامه کتابتون د ځینو مسولینو د څرگندونو له مخې له عامه کتابتون څخه په مجموعي ډول تر یو سل زره عنوانو څخه زیات کتابونه غلا شوي دي. (۳۹)

د کتابونو تر چور او چپاول سر بهر هغو ودانیو ته هم زیات زیان اړول شوی، چې د هېواد په بېلابېلو ځایونو کې د کتابتونو لپاره جوړې شوې وې. دا ودانۍ یا په بشپړ او یا هم په قسمي ډول له منځه وړل شوې دي. په خپله د عامه کتابتون مرکزي ودانۍ ته هم د توغندیو د لگېدو په وجه زیات زیان اړول شوی دی. دغه راز ویل کېږي د مرکزي کتابتون د مجلو او اخبارونو له څانگې څخه د مجلو او اخبارونو ځینې کلکسیونونه هم ایستل شوي دي. د کتابتون د ټول رسېدلي زیان د اندازې ټاکل خورا گران کار دی. د کتابتون مسولین وايي، چې دې کتابتون ته تر زر ملیونو افغانیو زیات مالي زیان اوښتی دی، خو که موږ لږ تر لږه د کتابتون یو سل زره عنوانه کتابونه په پام کې ونیسو، سره له دې چې تر دې به هم زیات وي او د هر کتاب بیه له اوسني نرخ سره سمه ۴ ډالره اټکل کړو، نو یوازې به د کتابونو له درکه څلور سوه زره ډالره زیان اوښتی وي، که د کتابتون د وسایلو، وسایطو او خپله د ودانیو رسېدلی زیان په پام کې ونیسو، نو دا تر پنځه سوه زرو ډالرو هم اوږي، چې د اټکل له مخې کېدی شي لږ تر لږه ټول یو ملیون ډالره محاسبه شي، که چېرې دا په افغانیو واړوو، نو د ننني نرخ له مخې به څلیریش زره ملیونه افغانۍ شي.

د کابل پوهنتون، د طب او پولیتخنیک انستیتیوت او ځینې نور کتابتونونه: لکه د کابل پوهنتون په بحث کې چې مو وویل، د کابل پوهنتون مرکزي کتابتون د هېواد له سترو کتابتونونو څخه و. دغه راز د کابل پوهنتون پر مرکزي کتابتون سر بهر د نوموړي پوهنتون ۱۳ گونو بېلابېلو پوهنځیو هم اکثره څانگې کتابتونونه درلودل. ان تر دې چې د کابل پوهنتون ۵۲ بېلابېلو څانگو هم اکثره کتابتونونه درلودل. ځینو استادانو د پوهنتون په ساحه کې د ځان لپاره واړه څانگې کتابتونونه جوړ کړي وو، خو دا اکثره له منځه یوړل

شول. د دې ټولو کتابونو بشپړ او دقیق شمېر معلوم نه دی، خو په مجموعي ډول د ټولو شمېر تر دوو ملیونو ټوکو زیاتېږي.

د کابل طب انستیتیوت هم دېته ورته کتابتونونه درلودل، چې یوازې له مرکزي کتابتون څخه یې ۵۰۰۰۰ زره عنوانه کتابونه وړل شوي او سپزل شوي دي. د طب پر مرکزي کتابتون سربېره په دې انستیتیوت کې د محصلینو د زده کړې هغه په زرگونو ټوکه بېلابېل کتابونه هم اکثراً تباہ شوي، چې د محصلینو په درسي پروگرام کې شامل وو. کابل پولیتخنیک هم پر همدې ډول برخلیک اخته شو. د پولیتخنیک په مرکزي کتابتون کې کتابونه اکثره چور او غلا شول. سربېره پر دې په ځینو وزارتونو کې هم یو لړ بډایه کتابتونونه موجود وو، چې پر کابل ښار باندې د جگړې د واکمنۍ پر کلونو یا په بشپړ ډول او یا هم په نسبي ډول زیانمن شوي دي. په دې کتابتونو کې د ښوونې او روزنې وزارت کتابتون او د سرحدونو چارو وزارت کتابتونونه هم شامل دي. د ښوونې او روزنې وزارت له کتابتون څخه یو ټاکلی شمېر کتابونه او د سرحدونو چارو وزارت له کتابتون څخه اکثره کتابونه غلا شوي دي. دغه راز په نورو اکثره وزارتونو او دولتي ادارو کې، چې هغوی د خپل کار او اړتیا مطابق کوم کتابتونونه جوړ کړي وو، هغه هم پر همدې برخلیک اخته شول.

پر وزارتونو او دولتي ادارو سربېره د هېواد په اکثره ښوونځیو، روزنیزو، تعلیمي او تحصیلي موسسو کې هم د هغوی د سطحې او اړتیا وړ کتابتونونه موجود وو، چې د هغوی هم اکثره له منځه وړل شوي دي. ددې ټولو کتابونو دقیق شمېر ټاکل ناشونی دی، خو په تخمیني ډول تر ملیونونو ټوکو اوږي.

د ارگ کتابتون:

د ارگ دننه د ښکلو ودانیو په منځ کې یو ډېر ښکلی او مجهز کتابتون موجود و، چې د ډېرو کلونو په موده کې د گڼ شمېر علمي، ادبي او تاریخي کتابونو ترڅنگ په دې کتابتون کې یو زیات شمېر خطي نسخې، چې په پښتو او فارسي ژبو لیکل شوې وې، هم موجودې وې. دې کې داسې خطي نسخې هم موجودې وې، چې تراوسه لا چاپ شوې نه وې او زموږ د ادب او فرهنگ لپاره ډېرې مهمې گڼل کېدلې.

د ۱۳۷۱ کال د ثور میاشتې پر ۷، ۸، ۹ نېټه په ارگ کې درنې جگړې وشوې، دغه راز د ارگ ودانۍ داسې ملېشو ته په لاس ورغله، چې نه یوازې له فرهنگ سره یې مینه نه درلودله، بلکې په وحشت، دهشت، غلا، چور او چپاول کې یې ریکارډ ټینګ کړی و. دوی د ارگ د نورو شتمنیو د لوټ ترڅنگ د ارگ کتابتون ته هم لویه ضربه ورکړه. تر هغه وروسته پر ارگ باندې څو ځله بمباري وشوه، څو ځله په کې چاودنې وشوې او په زرگونو توغندي پرې وورول شول. اوس د ارگ اکثره ودانۍ یا په بشپړ ډول او یا هم په نیمه ډول زیانمنې شوې دي. د کتابتون هم هېڅ درک نه شته، یوازې د اعلیحضرت محمد ظاهرشاه په کور، چې اوږدې پردې پرې راځړول شوې دي، په چوپه او غلې ژبه د یوې لویې تېرې شوې غمیزې بیان کوي، په خونه کې یو څه کتابونه خوندي پاتې دي. څرنگه چې پر دې وخت د ارگ د کتابتون هغه پخواني مسلکي مامورین دندو ته نه راځي، نو په دې وجه د کتابتون د غمیزې داستان او د ضایع شویو کتابونو او د کتابتون د چور او چپاول ټوله کیسه پوره بیان نه شوه، خو په غالب گمان هر څومره چاپي

کتابونه او خطي نسخې چې په دې کتابتون کې خوندي وو هغه ټول چور شوي دي. د ارگ کتابتون له دې پلوه هم د زیات ارزښت درلودونکی و، چې په ښه ظرافت او ښو امکاناتو سره جوړ شوی و او بل دا د ټول هېواد په سطح هغه یوازینی کتابتون و، چې نه یوازې محققینو ترې گټه اخیستله، بلکې د هېواد مخورو سیاسي اشخاصو او لومړۍ درجې واکوالو لپاره هم د مطالعې او ماخذ یوه منبع وه.

((د وطن گوند)) کتابتون:

د وطن گوند مرکزي کتابتون د هېواد له ډېرو سترو او لویو کتابتونونو څخه و. دا کتابتون چې د نوموړي گوند په هڅو د څو کلونو په بهیر کې جوړ شوی و؛ زیات شمېر کتابونه او د بېلابېلو کورنیو او بهرنیو مجلو او اخبارونو کلکسیونونه په کې خوندي وو. سره له دې چې په دې کتابتون کې اکثره هغه کتابونه راټول شوي وو، چې د نوموړي گوند له سیاسي تگلارې سره سم مطالب په کې چاپ شوي وو، خو بیا هم یو زیات شمېر علمي، ادبي، تاریخي او نور کتابونه په کې موجود وو، چې د هېواد علمي کړیو ورڅخه گټه اخیستلای شوه. له فزیکي پلوه پر کتابتون خورا زیات لگښت شوی و او د یو عصري او مجهز کتابتون د بډایه کولو لپاره یې زیاتې هلې ځلې کړې وې. د دوی ځینې دا هڅې تر دې حده هم رسېدلې وې، چې له ځینو نورو مهمو کتابتونو، لکه عامه کتابتون او نورو څخه یې ځینې مهم کتابونه او د مجلو او اخبارونو کلکسیونونه په زور او یا د واک د نفوذ پر اساس، دې کتابتون ته راوړي وو. په همدې وجه د دوی په دې عمل په ځینو فرهنگي کړیو او اشخاصو کې انتقادي گونگوسی راپورته شوی و.

دا کتابتون د ۱۳۷۱ کال د ثور پر ۷-۸ نېټه او وروسته تر هغې په څو نورو جگړو کې له یوې مخې چور شو او هغه په زرگونو عنوانونه بېلابېل کتابونه، مجلې او د اخبارونو کلکسیونونه، چې په دې کتابتون کې موجود وو، ټول له سترگو پناه شول.

((د ځوانانو سازمان)) مرکزي کتابتون:

دا کتابتون چې د نوموړي سازمان له خوا جوړ شوی و او د هغه مال گڼل کېده، د ۱۳۷۱ کال د ثور پر ۸-۹-۱۰ نېټو، چې د کابل نندارې، شاه شهید او حضورې چمن په سیمه کې د اسلامي حزب او اسلامي جمعیت او د دوستم د ملېشو ترمنځ کوم جنگونه پیل شول، ټول له یوې مخې چور شو. دا کتابتون سره له دې چې د وطن گوند د کتابتون په پرتله بډایه نه و، خو بیا هم ډېر دروند مالي لگښت پرې شوی و. د داخلي اخبارو، مجلو او کتابونو ترڅنګ یې یو شمېر هغه خپرونې هم درلودلې چې په پښتو او دري ژبو په ځینو نورو هېوادونو په ځانگړي ډول په شوروي اتحاد کې چاپ شوې وې. دا کتابتون د ((ځوانانو سازمان)) د خپل سیاسي تگلوري له فکر سره سم گڼ شمېر شوروي چاپ کتابونه هم درلودل، خو د دې ترڅنګ داسې ادبي، هنري، ذوقي، علمي او نور کتابونه او اثار هم په کې موجود وو، چې ډېر گټور او په زړه پورې وو.

شخصي کتابتونونه:

کله چې جگړه له کلیو نه پر ښارونو راخوړه شوه، نو د عامه دولتي فرهنگي شتمنۍ ترڅنګ هغه فرهنگي شتمنۍ هم له منځه یوړل شوې، چې په خپله په لیکوالو او پوهانو پورې یې اړه درلوده. په دې کې د لیکوالو هغه کتابتونونه شامل دي، چې دوی د خپل ټول عمر په اوږدو کې په ډېر زیات زیار او زحمت جوړ کړي وو. د دې ډول ځاني کتابتونونو شمېر خورا زیات دی. د افغانستان په گوټ گوټ په تېره بیا په مهمو ښارونو له هغې جملې څخه په

کابل ښار کې ځينو ليکوالو او پوهانو ځانته شخصي کتابتونونه درلودل. دلته د ساري په توگه د څو ليکوالو د کتابتونونو نومونه اخلو:

د لوی استاد علامه عبدالحی حبيبي کتابتون:

د کابل په جمال مېنه کې د لوی استاد کور واقع و. دې کور نه يوازې زموږ فرهنگي کړيو ته له دې پلوه زيات ارزښت درلود، چې د استاد ځينې کتابونه او ځينې خطي نسخې په کې خوندي وو، بلکې له دې پلوه هم د زيات ارزښت درلودونکی و، چې دا د افغاني د فرهنگ د يو ستر خدمتگار او پالونکي کور و. ډېرې شپې او ډېر وختونه دا کور د ليکوالو او فرهنگيانو د ناستې ځای پاتې شوی او ډېرو ليکوالو او د علم او پوهې لارويانو همدي کور ته د خپل علمي مشکل د حل لپاره د يوه ماخذ په توگه ځان رارسولای دی.

په همدې فرهنگي کور کې د لوی استاد علامه عبدالحی حبيبي بډايه علمي کتابتون هم موجود و (۴۰) په دې کتابتون کې گڼ شمېر علمي، ادبي، تاريخي او سياسي کتابونه او ډېرې زياتې خطي نسخې خوندي وو. سره له دې چې ويل کېږي تر جگړې وړاندې موده کې د استاد له دې کتابتون څخه يو شمېر مهم کتابونه او خطي نسخې يو خوندي ځای ته انتقال شوي وو، خو بيا هم د استاد پوهاند عبدالشکور رشاد په قول د استاد علامه عبدالحی حبيبي په ځاني کتابتون کې ډېر زيات شمېر کتابونه او خطي نسخې خوندي وو، چې د زيات تاريخي او علمي ارزښت لرونکي وو.

د استاد کور په هغو جگړو کې له يوې مخې وسوځول شو او ړنگ بنگ شو، چې د نظار شورا او وحدت حزب ترمنځ پر بېلابېلو وختونو د کابل پوهنتون او د جمال مېنې په نورو برخو کې ترسره شوې. اوس د استاد په کور کې هېڅ شی پاتې نه دي، يوازې سوي اونيم ړنگ ولاړ دېوالونه پاتې دي، چې پر دې سيمه د يوې لويې خونړۍ او وړانوونکې تېرې شوې غميزې انځورنه کوي.

د لوی استاد عبدالحی حبيبي تر کتابتون وروسته د استاد پوهاند صديق الله رښتين پر کتابتون هم دا ناوړين خور شوی. د استاد رښتين کتابتون هم د کابل ښار په غربي سيمه کې واقع و، دلته هم جگړې ورځ په ورځ زور اخيسته. د استاد رښتين کتابونه هم ټول چور او تالا شول. په دې کتابتون کې هم د افغاني ادب او فرهنگ گڼ شمېر کتابونه او هم نور ډول ډول کتابونه او خطي نسخې خوندي وو. د جگړې په شپو ورځو کې ډېر داسې کتابونه د کابل ښار په تړو کې له کتاب پلورونکو سره پيدا شول، چې د استاد پوهاند صديق الله رښتين د کتابتون نښه پرې لگېدلې وه. د کابل د زړو مکروريانو په سيمه کې د هېواد نوميالي عالم کانديد اکاډميسين محمدصديق روهي کور واقع و. د استاد په کور کې د هغه له ځاني کتابتون څخه گڼ شمېر کتابونه د نابودۍ کڼدي ته رسول شوي دي. همدا راز د کابل ښار د درېيم مکروريان په سيمه کې د هېواد بل عالم کانديد اکاډميسين محمدابراهيم عطايي کور او کتابتون واقع و. د استاد عطايي په کتابتون کې د ده په وينا (اوه زره) عنوانه بېلابېل علمي، ادبي او تاريخي کتابونه خوندي وو. دا کتابونه د يونسکو له خوا هم کتل شوي او ثبت شوي وو.

د ۱۳۷۲ل کال د جدي د مياشتې د خونړيو جگړو له امله غلو او داړه مارو دې کتابتون ته هم مخه وکړه او ټول کتابونه يې غلا کړل. دې سره ورنږدې د هېواد د دوو تنو نورو نامتو ليکوالو استاد واصف باختري او رهنورد زرياب

کورونه او کتابتونونه واقع وو. په دې کتابتونونو کې هم ډول ډول مهم او قیمتي کتابونه موجود وو. پر دې کتابتونونو هم ورته ناتار خپور شو.

د همدې مکروریانو په بله غاړه کې د نومیالي شاعر سلیمان لایق ځاني کتابتون واقع و. هغه هم چور او چپاول شو، خو موده وروسته ډېر داسې کتابونه په بازار کې وموندل شول، چې د سلیمان لایق د کتابتون ټاپه پرې لگېدلې وه. په زړو مکروریانو کې د افغانستان د بل نومیالي لیکوال پوهاند دوکتور مجاوراحمدزیار کور او کتابتون واقع و. د استاد کتابونه او د کور نور لوازم هم د غلو او لوټمارو ښکار شول. د استاد زیار کتابتون هم له هغو کتابتونونو څخه و، چې د ډېر زیات ارزښت او اهمیت درلودونکی و، د استاد د ټول عمر د زیار او ثمر نتیجه وه او گڼ شمېر علمي، ژبني او نور ډول ډول اثار په کې خوندي وو.

د استاد زیار له کوره څو بلاکه وړاندې د علومو اکاډمۍ د یو بل غړي ښاغلي محمد ولي مندوزي کور موقعیت درلود، چې خپل گڼ شمېر کتابونه یې په کې خوندي کړي وو. د مندوزي صیب ټول کتابونه د هغه د کور له اکثره کالیو سره په همدې کور کې د توغندي د لگېدو له کبله پر ایرو بدل شول.

په همدې زړو مکروریانو کې د ښاغلي پوهنوال زبورالدین زبور او پوهندوی زرغونې زبور کور واقع و، د دوی کتابتون هم د دوی د کور له اکثره کالیو سره له منځه یوړل شو.

د مکروریانو تر پخو او اوسپنیزو کورونو لږ څه وړاندې هلته د زمانخان کلا په خامه او خټینو کورونو کې د هېواد نامتو عاطفي شاعر اسحق ننگیال په یوه کرایي کور کې خپل نازولي ماشومان (کتابونه) خوندي کړي وو، د جگړې ډېرې شپې یې له همدې بېوزلو او بېکسه ماشومانو سره، چې په دې شپو او ورځو کې د شپې او تیارې بچي توره په لاس ورپسې گرځېدل تېرې کړې، خو د ننگیال په شعر کې د ټول عمر رالیو شویو عاطفي لښکرو د دې وس نه درلود، چې دا نازولي او بې ضرره ماشومان د مرگ د تورې بگوي له خولې راوژغوري، په پای کې هغه ټول د نورو همزولو غونډې د همدې وبا او همدې ښامار خولې ته وغورځېدل. تر ننگیاله څو کیلو متره لرې هلته د شاه شهید(رح) د زیارت په سیمه کې یو بل بېکسه او بېوسه شاعر اوسېده، د شمشاد د غره پر سر د خیال په ورېښمو او عاطفي جاموکې ناست و، ډېرې چيغې وهي خو څوک یې اواز نه اوري. د ښاغلي نصرالله حافظ خټینه کوډله همدلته ودانه وه. ده د خپلو دردونو د راز و نیاز ملگري له کلونو کلونو جرگو، مرکو او منډو ترورو وروسته همدلته راټول کړي وو او هره شپه چې به پرې د غم لښکرو زور راوړ، نو ده به خپلو همدې نږدې ملگرو (کتابونو) ته پناه وروړه او د غم بار یې ورسره وېشه. له حافظ صیب څخه یې خپل دا خواږه ملگري پر ډېر لنډ وخت داسې جلا کړل، چې بیا به یې په ټول عمر کې مخ هم ونه گوري. حافظ صیب له خپله کوره لرې په تایمني کې مهاجر شو. یوه ورځ زه د هغه لیدو ته ورغلم، هغه په یوه سپېره خونه کې ناست و، نه یې څنگ ته کتاب و او نه د شاعرۍ هغه رباب و، چې حافظ صیب به د خپلې ځوانۍ ویر په کې کاوه.

پر شخصي کتابتونونو د راغلیو غمیزو په لړ کې د یوې بلې سترې او دردونکې غمیزې یادونه په ځانگړې توگه د یادونې وړ ده.

د افغاني فرهنگ لوی خدمتگار سرمحقق زلمی هېوادمل چې افغاني احساس او عاطفې یې د وجود ټول رگونه نیولي دي. پښتو ادب ته یې نه یوازې تر دوو سوو ټوکو زیات کتابونه، چې یا د ده د قلم تر نوکې راوتلي او یا هم د ده د

زیار په برکت چاپ او خپاره شوي، ورکړي، بلکې ټول ژوند یې هم له افغاني فرهنگ څخه لوگی کړی دی. استاد هېوادم چې په افغانستان کې زموږ د یو لیکوال په قول ((د ژوندۍ اکاډمۍ)) حیثیت لري، تر هر چا زیات پر کتاب مین دی. د استاد هېوادم ټول ژوند د کتابونو په پانډو کې ډوب و. که سړی انصافاً دا خبره وکړي، چې ډېرو لږو کسانو به د پښتو ادب په خدمت کې د زلمي هېوادم په اندازه خولې تویې کړې وي، نو له انصاف نه به لرې نه وي. دا خبره په دې مانا نه ده، چې تر هېوادم صیب نه چا زیات خدمت نه دی کړی، بلکې مقصد مې له منډو تړو، خولو تویولو او د ځاني ژوند له قربانۍ څخه دی. داسې ډېر کم خلک به پیدا شي، چې د ژوند خوږې ورځې یې د خپل فرهنگ لپاره پر ځان ترخې کړې وي او شپې یې هم رنې سبا کړې وي. نه یوازې دا چې خپل فردي ژوند یې د قربانۍ په پوله ودرولای، بلکې خپله ټوله کورنۍ یې هم په دې قربانۍ کې شریکه کړې. زما خو هېڅ وخت داسې نه یادېږي، چې هېوادم صیب دې ځان له فرهنگي کارونو څخه، لکه د نورو مامورینو په شان پر رسمي وخت خلاص کړی وي او کور ته دې د دمې او استراحت لپاره تللای وي، همېشه په ده شپه راغلې او په شپه کې یې کور ته منزل کړی او دا هم په همدې هیله چې یو روښانه فرهنگ ته لاره وکړي. دلته انصافاً او اخلاقاً د مرحوم روهي صیب او په خپله د هېوادم صیب له درنې کورنۍ څخه مننه او قدرداني په کار ده، چې د هېوادم صیب د فرهنگي چارو لپاره یې په ډېره قربانۍ لاره اواره کړې ده، خو اوس راځو دېته، چې د هېوادم صیب پر دې دومره قربانیو، جگړې او جگړه مارو د زړه رحم وکړ او که نه؟ په خواشینۍ سره باید ووايو، چې نه هېڅکله نه!

هېوادم صیب پر کتاب پاللو او ساتلو دومره مین و، چې هر کتاب به په هر ځای کې نوی چاپ شو، نو له هغه سره به یې یو ټوک موجود و. په دې وجه کوم پښتو او دري کتابونه چې په افغانستان کې چاپ شوي د هغو ډېرې کمې بېلگې که هېوادم صیب سره موجودې نه وي، نور اکثره کتابونه ورسره موجود وو. دغه راز هغه پښتو کتابونه، چې په کوزه پښتونخوا کې چاپ شوي وو، هم اکثره یې له هېوادم صیب سره موجود وو. له چاپي کتابونو سر بېره له هېوادم صیب سره د پښتو ادب خطي نسخې او همدارنگه په فارسي ژبه ډېرې زیاتې خطي نسخې موجودې وې، چې تر دې وخته یې لا ځینو چاپ ته لاره نه وه کړې. کله چې پر کابل جگړه پیل شوه نو اورونه یې د هېوادم صیب تر کتابونو هم ورورسېدل. زیات کتابونه یې تیت و پرک او ځینې یې چور شول. تر ټولو د غم خبره لا دا وه، چې د هېوادم صیب په لاس په ډېر زیار او زحمت راټولې شوې خطي نسخې هم چور او غلا شوې او څو میاشتې وروسته یې د پېښور په بازارونو کې سر راوېست. د ځوان لیکوال او پر خپل فرهنگ مین اورنگزېب افغان دې کور ودان وي؛ د همدې خطي نسخو پر یو شمېر ورپېښ شو، هغه یې په خپلو پیسو له بازاره واخیستې او بېرته یې هېوادم صیب ته ورحواله کړې، خو دا د گوتو په شمار خطي نسخې وې اونور گڼ شمېر کتابونه او خطي نسخې چې د هېوادم صیب له کتابتون څخه چور شوي، بیا تر ننه چا ونه لېدلې.

د کابل ښار د درېیم مکروریانو په سیمه کې د هېواد د یو بل لیکوال محمد اکبر کرگر کتابتون هم موجود و، د نوموړي په خپلې وینا د ده کتابتون د یو منظم پلان له مخې چور شوی دی. په دې کتابتون کې (دوه زره عنوانه) بېلابېل علمي، تاریخي، فلسفي او نور کتابونه موجود وو او همدا راز د اخبارونو او مجلو گڼ شمېر کلکسینونه. دغه راز د هېواد یو بل ځوان او تکړه شاعر احمد تکل کتابتون هم د غلو ښکار شوی، د نوموړي په کتابتون کې ۷۰۰ عنوانه بېلابېل کتابونه موجود وو.

د پورتنیو یاد شویو لیکوالو پر کتابونو سربېره په هېواد کې د نورو لسگونو ان په سلگونو لیکوالو، پوهانو او د علم او پوهې د نورو خاوندانو نور ډېر لوی او واړه کتابتونونه موجود وو، چې د جگړې د همدې کلونو په بهیر کې له منځه یوړل شول، خو موږ دلته یوازې د بېلگې په توګه د څو لیکوالو د کتابتونونو د برخلیک یادونه وکړه.

په مجموعي توګه له منځه وړل شوي کتابونه:

په افغانستان کې د وروستۍ غمیزې له کبله د له منځه وړل شویو کتابونو د ټول شمېر معلومول خورا ګران کار دی، خو د ځینو هغو موسسو، چې په ډله ییز ډول یې کتابونه او کتابتونونه له منځه وړل شوي دي، د هغو له اټکلیز مجموعي شمېر څخه د ټولو ضایع شویو کتابونو شمېر تر یو حده معلومېدی شي. د افغانستان په فرهنګي موسسو او فرهنګي علمي مرکزونو کې، چې د کتابونو له پلوه ورته تر ټولو زیات زیان اړول شوی، هغه د افغانستان د ښوونې او روزنې وزارت دی، ځکه له یوې خوا د نوموړي وزارت له خوا د چاپ شویو کتابونو تیراژ ډېر زیات و، یانې د هر عنوان کتاب چاپي تیراژ تقریباً یو سل زرو ټوکو ته رسېده، نو که اوس موږ د نوموړي وزارت په چوکاټ کې د ۱۲ ګونو ټولګیو د لسگونو عنوانو همدا تیراژ په پام کې ونیسو، نو شمېر یې ملیونو ټوکو ته رسېږي. دغه راز په نوموړي وزارت کې د اکثر ټولګیو کتابونه انبار شوي وو، همدارنګه د ښوونې او روزنې وزارت په کتاب ساتنځایونو او د اکثر ښوونځیو په تحویلخانو کې په مجموعي ډول په ملیونونو ټوکو کتابونه خوندي وو، چې دا اکثره له منځه وړل شوي دي.

که د ښوونې او روزنې، د لوړو زده کړو نور مرکزونه، عامه کتابتون، د وطن ګوند او ځوانانو سازمان کتابتونونه، بیهقي کتاب خپرولو موسسه، د علومو اکاډمۍ او نور ګڼ شمېر علمي مرکزونه او د هغوی کتابتونونه او کتابونه په پام کې ونیسو، نو مجموعي ضایع شوي کتابونه به تر شلو ملیونو ټوکو څخه هم زیات اټکل شي.

د پرمختللو ټولنو په پرتله چې هلته د کتاب چاپ په ډېر لوړ تیراژ ترسره کېږي، دا دومره کتابونه نه دي، خو زموږ د خپل هېواد په سطح دا د دې هېواد د کتاب د چاپ له تاریخ څخه بیا تر دې وخته د ټول عمر پانګه او لاس لرلې فرهنګي شتمني وه، چې زموږ د ولس له لاسه ایستل شوه. د کتابونو د شمېر په پام کې نیولو سره د هغوی د معنوي زیان اټکل هم کېدی شي.

(۱۵) راډيو او ټلويزيون

((سره له دې چې پر ۱۳۰۶ل کال يوې دستگاه پر راډيويي خپرونو پيل وکړ، خو ويل کېږي، د يوې نوې راډيويي دستگاه په اخیستلو سره چې د هغې د مونتاژ او تړلو کار پر ۱۳۱۸ل کال پيل شو، د ۱۳۱۹ل کال په نيمايي کې راډيو ازمېښتي خپرونې پيل کړې او د ۱۳۲۰ل کال د وري پر مياشت د هغه وخت د صدارت مرستيال مرحوم سردارمحمد نعيم له خوا رسماً پرانيستل شوه)). (۴۱)

وروسته کلونو کې راډيو په کمې او کيفي ډول وده وکړه. د کابل په گډون د هېواد په اکثر و ولايتونو کې محلي راډيويي دستگاوي نصب او پر خپرونو يې پيل وکړ.

د سردارمحمد داودخان د جمهوريت پر وروستيو وختونو ((له جاپان څخه د ټلويزيون دستگاه او ستوډيوگانې وپېرودل شوې او پر همدې وخت ټلويزيون پر ازمېښتي خپرونو پيل وکړ)). (۴۲) د دستگاه د خدمتونو او تجهيزاتو لپاره د جاپان له بلا عوضې مرستې څخه ۹۵۰ مليونه ينه، چې دوه پر درې مليونه ډالره کېږي، لگښت شوی و. (۴۳) خو ټلويزيون د ۱۳۵۷ل کال پر درې لومړنيو مياشتو په اساسي ډول خپرونې پيل کړې. وروسته کلونو کې د راډيو ترڅنگ ټلويزيون هم په ځينو ولايتونو کې نورې دستگاوي جوړې او په نويو خپرونو يې پيل وکړ. پر ۱۳۶۱ل کال د افغانستان ټلويزيون د ((شمشاد)) دستگاه لرونکی شو، چې له بهرنۍ نړۍ سره يې مستقيماً د افغانستان د ټلويزيون اړيکي ټينگ کړل.

له ولايتونو پرته يوازې په کابل کې راډيو افغانستان پر شپه او ورځ (۲۴) ساعتو کې ۵۲ ساعته خپرونې کولې او مرکزي ټلويزيون هم تقريباً په هر ۲۴ ساعتونو کې ۶ ساعته خپرونې درلودې. ۱۵ محلي راډيوگانو په ۲۴ ساعتونو کې ۴۵ ساعته خپرونې کولې. (۴۴)

راډيو او ټلويزيون خپل دا وخت په بېلابېلو علمي، کلتوري او روزنيزو خپرونو ښکلی کړی و. په يوه اوونۍ کې راډيو ۹۵ بېلابېلې خپرونې درلودلې. (۴۵) البته په دې کې به يو شمېر داسې خپرونې هم وې، چې هغه له اسلامي گروهې او زموږ له ملي کلتور سره په مغاير او يا هم متضاد لوري کې وې، خو په عمومي ډول راډيو او ټلويزيون د خپل کمې او کيفي پرمختگ پراوونه وهل، تقريباً دولس سوه مسلکي، فني او نور کارکوونکي په کې پر کار مصروف وو. خو کله چې پر ۱۳۷۱ل کال د جگړې توپان پر ټول ښار خور شو، نو راډيو ټلويزيون او افغان فلم هم ترېنه خوندي پاتې نه شول. يوازې په څو ورځو کې راډيو ټلويزيون ته په مليونو ډالره زيان واوښت.

پر ۱۳۷۱ل کال د ثور پر مياشت د راډيو يو مسئول وويل، چې راډيو ټلويزيون ته ((پنځه لس مليونه)) ډالره زيان اوښتی دی. (۴۶) د جگړې په ترڅ کې اسمايي غره د ټلويزيون د لېږدوونکې دستگاه، د شمشاد دستگاه او نورو تجهيزاتو ته درانه زيانونه اړول شوي دي. دغه راز د يکه توت په سيمه کې د راډيو د لنډو څپو لېږدوونکې دستگاه له منځه وړل شوې ده. همدا شان ويل کېږي، چې د ټلويزيون د آرشييف اکثره کيسټونه غلا شوي او د راډيو آرشييف ته هم سخت خطر متوجه دی، ځکه چې د راډيو آرشييف د ساتنې لپاره له ۱۸-۲۳ درجو پورې د هوا د حرارت درجه په کار ده، خو د برېښنا د نشتوالي په وجه دا درجه زيات بدلون کوي، نو کېدی شي دا کيسټونه هم ورو ورو خپل کيفيت له لاسه ورکړي. د راډيو او ټلويزيون د ټولو زيانونو بشپړه محاسبه خورا گرانه ده، خو پر ۱۳۷۳ل کال د راډيو او ټلويزيون رئيس شمس الحق آريانفر يوې غونډې ته د ټلويزيون او راډيو د خسارو په باب ويلي دي:

((د مرکز د ټلويزيون د اورېدنې او ليدنې يوازینۍ دستگاہ تخریب شوې او له منځه وړل شوې، چې تر لس ملیونو ډالرو زیات زیان دی. د راډیو د لېږدونې شپږ دستگاوي کاملاً له منځه وړل شوي، چې دا تر ۳۰ ملیونو ډالرو زیات زیان دی. په ۲۰ ولایتونو او ولسوالیو کې محلي ټلويزيونونه موجود وو، چې دوه ثلثه یې له منځه وړل شوي او چور شوي دي.

په ۱۸ ولایتونو کې محلي راډیو گانې موجودې وې، چې درې پر څلورمه (درې ربعې) یې تخریب او له منځه وړل شوي دي. په ټولو ولایتونو کې د راډیو د اخذې دستگاوي او په ۴۴ سیمو او ولایاتو کې گرځنده سینمايي دستگاوي موجودې وې، چې اوس نه شته.)) (۴۷)

خو له دې سره سره ځینې کتونکي چې هغوی د راډیو او ټلويزيون دستگاوي، سټوډیوگانې، آرشیفونه، ودانۍ او نور وسایط اووسایل لیدلي، راډیو او ټلويزيون ته ټول رسېدلی زیان تر درې سوو ملیونو ډالرو څخه زیات محاسبه کوي. پر ۱۳۷۶ل کال د راډیو ټلويزيون مسئولینو د ولایتونو او سیمه ییزو راډیويي او ټلويزیوني مرکزو ته د وررسېدلي زیان جاج داسې اخیستی دی:

((په ۱۸ ولایتونو کې د راډیو او ټلويزيون محلي سټوډیوگانو د هغه له کم طاقته راډیويي او ټلويزیوني هستوونکو سره کار کاوه، چې په ځینو ولایتونو او سیمو، لکه کندهار، فراه، شیندند، کندوز، پکتیا، خوست، کونړونه، غزني، نیمروز، هرات، ننگرهار، پروان، ارزگان، زابل، مقر او ځینو نورو برخو کې د راډیو ټلويزيون ټول تخنیکي امکانات یا په نیمه او یا په بشپړ ډول له منځه وړل شوي دي، چې دلته دا زیان په ارقامو کې ښودل کېږي:

۱ د غزني ولایت د راډیو ټلويزيون تاسیسات او هغو ته رسېدلي زیانونه ۵۰۰ زره ډالره د تجهیزاتو او ۵۰۰ ملیونه افغانۍ د ساختمان په برخه کې.

۲ د مقر د راډیو ټلويزيون تاسیسات او هغو ته رسېدلي زیانونه یو ملیون ډالره د تجهیزاتو او ۵۰۰ ملیونه افغانۍ د ساختمان په برخه کې.

۳ د غزني ولایت د راډیو ټلويزيون تاسیسات او هغو ته رسېدلي زیانونه یو نیم ملیون ډالره د تجهیزاتو او ۵۰۰ ملیونه افغانۍ د ساختمان په برخه کې.

۴ د گردېز د راډیو ټلويزيون تاسیسات او هغو ته رسېدلي زیانونه یو ملیون ډالره د تجهیزاتو او ۵۰۰ ملیونه افغانۍ د ساختمان په برخه کې.

۵ د قلات ولایت د راډیو ټلويزيون تاسیسات او هغو ته رسېدلي زیانونه یو ملیون ډالره د تجهیزاتو او ۵۰۰ ملیونه افغانۍ د ساختمان په برخه کې.

۶ د کندهار ولایت د راډیو ټلويزيون تاسیسات او هغو ته رسېدلي زیانونه یو ملیون ډالره د تجهیزاتو او ۵۰۰ ملیونه افغانۍ د ساختمان په برخه کې.

۷ د هلمند ولایت د راډیو ټلويزيون تاسیسات او هغو ته رسېدلي زیانونه یونیم ملیون ډالره د تجهیزاتو او ۳۰۰ ملیونه افغانۍ د ساختمان په برخه کې.

۸ د هرات ولايت د راډيو ټلويزيون تاسيسات او هغو ته رسېدلي زيانونه ۵۰۰ زره ډالره د تجهيزاتو او ۵۰۰ مليونه افغانۍ د ساختمان په برخه کې.

۹ د فراه ولايت د راډيو ټلويزيون تاسيسات او هغو ته رسېدلي زيانونه ۵۰۰ زره ډالره د تجهيزاتو او ۳۰۰ مليونه افغانۍ د ساختمان په برخه کې.

۱۰ د نيمروز ولايت د راډيو ټلويزيون تاسيسات او هغو ته رسېدلي زيانونه ۵۰۰ زره ډالره د تجهيزاتو او ۴۰۰ مليونه افغانۍ د ساختمان په برخه کې.

۱۱ د ننگرهار ولايت د راډيو ټلويزيون تاسيسات او هغو ته رسېدلي زيانونه دوه مليونه ډالره د تجهيزاتو او دوه سوه مليونه افغانۍ د ودانيو په برخه کې.

په نورو ولايتونو کې په ټوليز ډول دوه مليونه ډالره او درې مليارده افغانۍ زيان اړول شوی دی. په اداري او ترانسپورتي برخه کې راډيو ټلويزيون ته رسېدلي زيانونه درې مليارده او ۵۰۰ مليونه افغانۍ اټکل شوي دي. دغه راز راډيو ته د نوي کمپلکس د نه اتمام او ټلويزيون ته د نويو سټوډيوگانو د جوړېدو د نه بشپړتيا په وجه په مجموعي ډول ۷ مليونه ډالره زيان اړول شوی دی.

د شمشاد دستگاه، چې په ۱۰ مليونه ډالره اخیستل شوې وه او له هغې څخه د هېواد د باندې ټلېفوني گټه هم پورته کېده او د ټلويزيون د هستوونکو خپرونو لپاره ترې گټه اخیستل کېده. په جگړو کې په توغنديو ولگېده. لومړي توغندي د هغه ټلېفون او ټلويزيوني کاناليزاسيون فلج کړ، چې ۱۵۰ زره ډالره زيان يې واپاوه. يو کال وروسته يو بل توغندي د شمشاد ټلويزيوني هستوونکی سيستم، چې ولاياتو ته يې خپرونې لېږدولې له منځه يووړ او د هغه له کبله د هغه دېش ياکاسه هم له منځه يووړل شوه، چې ۱۰۲ مليونه ډالره زيان ورته واپول شو. په ټوليز (کلي) ډول ۲۵۲ مليونه ډالره زيان ورته اړول شوی دی. (۴۸)

(۱۶) اخبارونه او مجلې

تر ۱۳۷۱ ل کال پورې په ټول هېواد په تېره بیا په کابل او د هېواد په لویو ښارونو کې گڼ شمېر مجلې، جريدې، ورځپاڼې او نورې مهالني خپرونې چاپ او خپرېدلې. د ۱۳۷۱ ل کال د ثور مياشتې پر شپږمه پر دې مطبوعاتو لوی تندر پرېووت، لومړی دا خپرونې بندې شوې او بیا يې د چاپ او خپرولو ټول وسايل او امکانات چور، چپاول او له منځه يوړل شول. ددې ټولو خپرونو د چاپ کلني تيراژ او شمېر په لسگونو مليونو گڼو ته رسېده.

دلته به موږ د دې ډول خپرونو نومونه او د ځينو د خپرېدو د کلني تيراژ يادونه وکړو:
نوم د خپرېدو وخت کلني تيراژ

۱- هېواد هره ورځ

۲- کابل ټايمز هره ورځ

۳- انيس هره ورځ

۴- پيام هره ورځ

۵- حقيقت سرباز په اوونۍ کې څلور ځله ۱۱۸۵۰۰۰

۶- پامير اوونيز ۵۲۰۰۰۰

۷- رسمي جريده ناکلی ۷۲۰۰۰

۸- درفش جوانان اوونيز ۱۶۶۴۰۰۰

۹- سره مياشت مياشتني ۲۴۰۰۰

۱۰- رهنمای خانواده .

۱۱- افغان اعلانات په اوونۍ کې درې ځله ۱۲۴۸۰۰

۱۲- مجله جوانان مياشتني ۱۲۰۰۰۰

۱۳- کار .

۱۴- اردو .

۱۵- ارشاد اسلام پنځلس ورځيني ۲۴۰۰۰

۱۶- سنگر .

۱۷- عدالت مياشتني ۳۶۰۰۰۰

۱۸- صدای وطن پنځلس ورځيني ۱۲۰۰۰۰

۱۹- پوهنتون .

۲۰- ميهن مياشتني ۱۲۰۰۰۰

۲۱- ملي جبهه اوونيزه ۲۶۰۰۰۰

۲۲- الاسلام مياشتني .

۲۳- پلوشه پنځلس ورځيني ۲۴۰۰۰

۲۴- احسم مياشتني .

- ۲۵- اخبار هفته اوونیز ۴۳۲۰۰۰
- ۲۶- ژوندون میاشتنی ۲۳۵۲۰
- ۲۷- اواز میاشتنی ۵۹۵۲۰
- ۲۸- هنر . .
- ۲۹- اریانا دوه میاشتنی ۶۴۰۰
- ۳۰- روغتیا طبي مجله میاشتنی ۱۲۰۰۰
- ۳۱- پیام حق دوه میاشتنی ۱۲۰۰۰
- ۳۲- قضا میاشتنی ۲۴۰۰۰
- ۳۳- د کانو او صنایعو مجله . .
- ۳۴- څارندوی میاشتنی ۱۹۲۰۰۰
- ۳۵- صلح و سوسیالیزم میاشتنی . .
- ۳۶- باستان شناسی . .
- ۳۷- تحقیقات کوشانی . .
- ۳۸- کتاب . .
- ۳۹- کابل دوه میاشتنی ۱۲۰۰۰
- ۴۰- د افغانستان بانک . .
- ۴۱- طفل و مادر . .
- ۴۲- افغانستان . .
- ۴۳- بررسیهای مالی . .
- ۴۴- افغان طبي مجله درې میاشتنی ۱۲۰۰۰
- ۴۵- قوای هوایی ومدافعه هوایی . .
- ۴۶- محصل امروز . .
- ۴۷- پیشاهنگ . ۸۴۰۰۰
- ۴۸- همبستگی . .
- ۴۹- هرات باستان . .
- ۵۰- دوستي . ۱۸۰۰۰
- ۵۱- ملیتهای برادر دوه میاشتنی ۳۶۰۰۰
- ۵۲- جرگه دوه میاشتنی ۳۰۰۰۰
- ۵۳- بولتن . .
- ۵۴- زنده گی حزبی . .
- ۵۵- سباوون میاشتنی ۴۸۰۰۰۰

- ۵۶- مېرمن دوه مياشتنۍ ۳۶۰۰۰
- ۵۷- صدای وطن پنځلس ورځینۍ ۱۲۰۰۰۰
- ۵۸- پښتو څلور مياشتنۍ ۷۱۲۰
- ۵۹- صدای صلح .
- ۶۰- کودک . .
- ۶۱- کرهڼه . .
- ۶۲- غرjestان دوه مياشتنۍ ۳۰۰۰۰
- ۶۳- خراسان دوه مياشتنۍ ۹۰۰۰
- ۶۴- سنا دوه مياشتنۍ ۱۲۰۰۰
- ۶۵- فرهنگ مردم مياشتنۍ .
- ۶۶- دهقان . .
- ۶۷- باستان شناسۍ . .
- ۶۸- ورزش . .
- ۶۹- حقوق . .
- ۷۰- ودانۍ . .
- ۷۱- عرفان . .

پر پورتنیو خپرونو سر بېره د هېواد په ځینو ولایتونو کې هم یو شمېر مجلې او جریدې خپرېدلې، چې دلته به د خپرونو او د ولایت د نومونو یادونه وکړو:

- د خپرونې نوم ولایت
- ۱- اتفاق اسلام هرات
- ۲- طلوع افغان کندهار
- ۳- ننگرهار ننگرهار
- ۴- وړانگه پکتیا
- ۵- اتحاد بغلان
- ۶- سنایي غزني
- ۷- پروان پروان
- ۸- گوراش، جوزجان جوزجان
- ۹- فاریاب فاریاب
- ۱۰- بدخشان بدخشان

- ۱۱- کندوز کندوز
- ۱۲- هلمند هلمند
- ۱۳- سيستان فراه
- ۱۴- سمنگان سمنگان
- ۱۵- تخارستان تخار
- ۱۶- ارزگان ارزگان
- ۱۷- باميان باميان
- ۱۸- سوب نيمروز
- ۱۹- يلدوز بلخ
- ۲۰- لغمان لغمان
- ۲۱- کاپيسا کاپيسا
- ۲۲- کونړ کونړ

په تنظيمي جنجاليزې واکمنۍ کې نه يوازې دا مطبوعات اکثره له منځه يوړل شول، بلکې د چاپ او خپرونې کوم وسايل چې په مرکز او ولايتونو کې موجود وو، هغه هم تباہ کړای شول. د رباني د نيمواکې واکمنۍ پر وخت په کابل کې ځينې تنظيمي او ځينې دولتي خپرونې کېدلې، چې نه يې کميت او نه يې کيفيت د تېرو خپرونو په شان و. يو شمېر خپرونې چې اصلاً د دولت له بودجې او د جمعيت گوند تر فکري مسير لاندې واقع وې د ازادو خپرونو نوم ورکړل شوی و، خو په حقيقت کې په ټول کابل کې هېڅ داسې کوم ياد وړ اخبار او جريده نه دي چاپ شوې، چې په هغو دې څوک پوره حساب وکړي. يوازې د شاه زمان ورېځ ستانيزي په مديريت د ((پلوشه)) جريدې يو څو گڼې چاپ شوې، چې هغه هم پر دې وخت له انتقاد او نورو هغو مطالبو څخه تشې وې، چې د رباني او مسعود پر ضد تمامېدل. د رباني د وخت د زياتو خپرونو ژبه فارسي وه او په ځينو کې داسې مسايلو ته لمن ووهل شوه، چې د هېواد د بېلابېلو قومونو ترمنځ د تفرقې، ملي نفاق او د واحد افغانستان د جغرافيايې او سياسي جوړښت پر ضد تمامېدل.

(۱۷) چاپخونې (مطبعې)

((په افغانستان کې لومړۍ چاپخونه (مطبعه) پر ۱۸۷۰م ۱۲۸۷ل کال هېواد ته راوړل شوه)). (۴۹) د غازي امان الله خان د پاچاهۍ پر وخت نه يوازې په کابل کې نورې مطبعې جوړې شوې، بلکې د هېواد په ځينو ولايتونو کې هم يو شمېر چاپخونې جوړې شوې)). (۵۰) وروسته بيا د وخت له اړتياوو سره سم گڼ شمېر چاپخونې په مرکز او ولايتونو کې جوړې شوي دي.

تر ۱۳۷۱ل کال دمخه يوازې په کابل ښار کې پنځلس لويې چاپخونې موجودې وې (۵۱) چې په ټولو کې په سلگونو پاڼې لوی او واړه ماشينونه لگېدلي وو.

يوازې په ((دولتي مطبعه کې د حروفې طبيعې، افيست، حرارتي طبيعې سيستمونو (۲۱۰) پاڼې عصري ماشينونه موجود وو. د جنگونو په اثر دا ټول ماشين الات او طباعتي وسايل، ټول شاپونه او د کاغذونو زېرمې، کيمياوي مواد او د هغو څو کلنې پرزې ټول له منځه لاړل. د ۱۳۷۲ل کال د جدي پر مياشت د مطبعې مرکز او د هغو ټولو مربوطو ودانيو او کارخانو زيات ضرر وليده. د دې مطبعې د دويمې څانگې يانې په هودخېلو کې د کتابونو د چاپ مطبعې په گډون د نوموړې تصدۍ ټولې تحويلخاني غلا شوې. د ۱۳۷۳ل کال د افغانۍ د ارزښت په پام کې نيولو سره دې تصدۍ ته تر ۵۰ زره مليونو افغانيو زيات زيان اړول شوی دی. دغه راز دې تصدۍ د هېواد په نورو ولايتونو کې ۱۹ نماينده گۍ درلودې، چې هغو ته رسېدلې خساره لا په دې کې شامله نه ده. په دې نماينده گيو کې تر سلو زيات ماشينونه پر کار مصروف وو. که چېرې ددې ماشينونو مالي ارزښت هم محاسبه شي، نو د ۱۳۷۳ د افغانۍ د ارزښت له مخې به د دولتي مطبعې تصدۍ ته ټول رسېدلی زيان ۷۰ مليارده افغانيو ته لوړ شي. په دې تصدۍ کې د چاپي کارونو لپاره ۱۳۴۶ تنه ماهر کارگران او مامورين پر کار مصروف وو)). (۵۲)

پر ۱۳۷۳ل کال د دې چاپخونې رئيس وايي: ((لږ تر لږه لس مليونه امريکايي ډالره په کار دي، چې بېرته پرې د مطبعې عصري ماشين الات واخيستل شي او د وخت اړتيا پوره کړي)). (۵۳)

د دولتي مطبعې په شان د کاناډا مطبعه هم په هېواد کې يوه ډېره ستره مطبعه وه. په لسگونو پاڼې لوی او واړه ماشينونه په کې وو. دا مطبعه له کاناډا څخه وپلورل شوه او د پلچرخي په صنعتي پارک کې نصب شوه. دا چاپخونه د کاناډا د هېواد د کارپوهانو په مرسته مونتاز او فعاله شوې وه)). (۵۴)

پر دې چاپخونې باندې د غلو يو منظم پړاو تېر شو، اکثره ماشينونه يې روغ رمت خلاص او پر گاونډي هېواد پاکستان وپلورل شول. همدارنگه د کاغذ هغه ذخيرې چې په دې چاپخونې کې موجودې وې، هم ټولې غلا او وپلورل شوې. د دې چاپخونې مالي زيان لسگونو مليونو ډالرو ته رسېږي)). (۵۵)

ددې چاپخونې پر ماشينونو او ټونو کاغذ سربېره ودانيو ته هم خورا زيات زيان اوښتی دی، يو شمېر توغندي د چاپخونې پر ځينو ودانيو لگېدلي او هغه يې تخریب کړي دي.

د پوهنې مطبعه چې د افغانستان په ښوونې او روزنې وزارت پورې تړلې چاپخونه ده، د دولتي مطبعې په شان د افغانستان له سترو چاپخونو څخه وه. ددې چاپخونې کارگرانو افغاني فرهنگ ته د هغو مليونونو ټوکو تعليمي کتابونو د چاپ له لارې ډېر زيات خدمتونه کړي دي، چې د ښوونې او روزنې وزارت بېلابېلو ښوونځيو ته يې چاپ کړي دي. دې مطبعې پر تعليمي کتابونو سربېره نور علمي، سياسي کتابونه او د دولت د اداري کارونو زيات کتابونه او

پانې چاپ کړي دي، خو د هېواد د فرهنگ دښمنانو دا چاپخونه سره له دې چې تقريباً د ښار په زړه کې پرته ده، هم جوړه پرې نه ښوده. ((د ۱۳۷۱ کال په ثور کې د نوموړې مطبعې د رئيس عبدالرحمن زيارمل په وينا يوازې د هماغه کال د ثور د مياشتې پر ۸-۹-۱۰ نېټه په درېو ورځو کې دې چاپخونې ته يونيم زر مليونه افغانۍ زيان ورسېدلی و. د هغه وخت د افغانیو د ارزښت د محاسبې له مخې په همدې درې ورځو کې دې چاپخونې ته د اړول شوي زيان په پيسو د افغانستان د هر فرد لپاره درې ټوکه کتابونه چاپېدلای شول)). (۵۶) دا د درې ورځو زيان خو د مطبعې هسې يوه سرسري خبره وه، په راوړوسته گرمو جگړو کې بيا په دې چاپخونې د غلو داسې منظمې او نامنظمې داړې پرېوتې، د کاغذو زياتو زېرمو په گډون يې د مطبعې گڼ شمېر ماشينونه غلا او گڼ شمېر ته يې زيان واراوه او هم له دې مطبعې څخه يې هغه مال او وسايل چې د غلا امکان يې موجود و ټول غلا کړل. همدارنگه ودانيو ته يې هم زيات تاوان واراوه چې مجموعي زيان يې لسگونو مليونو ډالرو ته رسېږي.

همدغه اور د لوړو زده کو چاپخونې ته هم ورسېد، هغه چاپخونه چې د کابل د څلورمې کارتې په سيمه کې د وزارت په مقر کې جوړه شوه، تر شلو پايو پورې ماشينونه يې لرل او په گودامونو کې يې ډېر زيات کاغذ موجود و. دا مطبعه هم د جگړې له کبله له منځه يوړل شوه او ودانۍ يې هم تخریب شوه. د لوړو زده کړو د وزارت د يو کار کوونکي او د همدې مطبعې د يو سابقه لرونکي کارمند ښاغلي محمد فاروق په وينا: ((مور ته يوازې د ماشينونو له درکه يو مليون ډالره زيان اوښتی دی)). (۵۷) په همدې تناسب د چاپخونې ودانۍ، د کاغذ زېرمونو او د مطبعې نور امکانات هم محاسبه کېدی شي.

د کابل پوهنتون پر مطبعه هم دا حال راغی. دې مطبعې ((يو وخت ۱۴ عنوانه بېلابېلې، مجلې چاپولې او تر ۱۳۷۱ کال پورې د استادانو تر ۱۶۰ عنوانو څخه زيات، علمي، مسلکي او درسي کتابونه په همدې چاپخونه کې چاپ شوي دي)). (۵۸)

د کابل پوهنتون مطبعې د پوهنتون د خپل وخت ټول طباعتي ضرورتونه پوره کولای شول، خو اوس ډېرو زياتو پيسو ته اړتيا ده چې دا مطبعه خپل پخواني حالت ته ورسوي.

د طب د انستيتيوت چاپخونې ته هم د اور ليکې ورسېدلې. د دې انستيتيوت چاپخونې هم د خپل علمي مرکز اکثره اړتياوې رفع کولای شوې، د جگړو له امله دا چاپخونه په بشپړ ډول له منځه وړل شوې ده.

د صکوکو مطبعې ته زيانونه اړول شوي. د دفاع وزارت (اردو چاپخونه) سره له دې چې ډېر زيات زيان ورته اړول شوی دی، خو بيا هم د چوکاټ له مخې روغه برېښي او اوس يې هم له ځينو ماشينونو څخه گټه اخيستل کېدی شي. د اريانا مطبعه هم پر همدې برخليک اخته شوه.

په کابل ښار کې چې نورې چاپخونې موجودې وې، پر هغو هم ورته حالات راغلل. د ولايتونو چاپخونې چې په نسبي ډول يې د هغو ولايتونو اړتياوې تر يوه حده پوره کولای شوې، هم ددې طاعون ښکار شوې. په لغمان، غزني، کندهار او ځينو نورو ولايتونو کې چې کومې مطبعې موجودې وې يا په نسبي او يا هم په بشپړ ډول له منځه يوړل شوې.

د دولتي چاپخونو د يو مسوول شخص په وينا: ((يوازې د کابل ښار پنځه لسگونو چاپخونو ته د سامان الاتو، ماشينونو او د کاغذ د زېرمو له کبله د لومړۍ سروې له مخې تقريباً زر مليونه ډالره زيان اوښتی دی)).

پایله (نتیجه)

لکه څنگه چې مو په سریزه کې یادونه وکړه، ددې رسالې اساسي هدف د هېواد فرهنگ ته د اوبستو زیانونو څرنگوالی، څومره والی او راتلونکو ته د فرهنگي زیان د جاج معلومول او هم د هغو د بیا رغونې لپاره د هېوادوالو د پام را اړول دي، لکه څنگه چې اکثره د خپل هېواد د فرهنگ په ويجاړۍ دردېدلي، ټولو ته باید ددغو زیانونو اندازه څه نا څه معلومه شي، سره له دې چې ددې کار لپاره چې څنگه دې د ټول هېواد فرهنگ ته اوبستي زیانونه معلوم شي؟ خورا زیات کار او ان ډله ییزې څېړنې ته اړتیا وه، خو څرنگه چې زه لکه د نورو هېوادوالو په شان د جگړې په ټولو کلونو کې په هېواد او په تېرو څلورو کلونو کې په کابل کې پاتې شوی يم، نو د گڼ شمېر فرهنگي مرکزونو پښتو پښتو په خپلو سترگو لیدلې، همغه وخت مې ځینې یادښتونه اخیستي دي، خو دا باید په ډاگه کړم، چې دا یادښتونه په پوره ډول د هغې فرهنگي موسسې ټول څرنگوالی نه شي بیانولای. په کابل ښار کې داسې حالات هم پېښ شول، نه یوازې دا چې یو فرهنگي مرکز ړنگ شو، بلکې هغه بل لوړ فرهنگي ارگان، چې دا فرهنگي مرکز یې تر لاس لاندې و، هغه هم ړنگ شو، ځینو برخو کې هېڅ اسناد او اشخاص نه شته، چې سړی ترې بشپړ معلومات واخلي او که څوک هم د یوه فرهنگي مرکز په باب بشپړ او پوره معلومات راټولوي، نو ډېر زیات وخت او امکاناتو ته اړتیا لري او په ځینو برخو کې هېڅ شوني نه دي.

په دې رساله کې علمي مرکزونو ته اوبستي زیانونه هم ځینې د اټکل له مخې بیان شوي او منځنۍ حد ټاکل شوی. اصلاً د فرهنگي څېړنې ترڅنګ اقتصادي کارپوهانو ته هم اړتیا ده، چې ددې مرکزونو اقتصادي زیان محاسبه کړي. دلته به هم لوستونکو ته یوه فرهنگي مرکز ته د اقتصادي زیان په اړه پوښتنې راولاړې شي، خو که خپله قلم او کاغذ راولاخلي او د هر زیان اندازه ولگوي، نو ښه به ورته معلومه شي، چې د زیان د حد ټاکل خورا گران کار دی.

په رساله کې د هېواد ټولو فرهنگي شتمنیو ته اوبستي زیانونه په پوره ډول نه دي بیان شوي، یوازې د هغو مهمو فرهنگي مرکزونو او شتمنیو د چور او تالان پېښې په کې په لنډیز سره بیان شوي، چې ډېر پرې سړی دردېږي او تل د سړي سترگو ته ودرېږي. ددې ترڅنګ په رساله کې هغو فرهنگي شتمنیو او د هغو پر زیان باندې بحث نه دی شوی، چې هغه د علمي مرکز او جوړښت په شکل موجودې نه وې او یوازې د خلکو په روحياتو، دودونو او اعمالو کې ښکاره کېږي. ټولنیز ارزښتونه، چې د کلتور یوه برخه جوړوي د هغو څېړنه هم په کې نه ده راغلې. لنډه دا چې په دې رساله کې د هغو علمي، فرهنگي او هنري مرکزونو په باب په لنډیز سره د ځینو اسنادو، شواهدو او د سترگو لیدلي حال پر بنسټ ځینې معلومات راغلي، چې یو وخت د پوهې، ښکلا او تاریخي برم مرکزونه وو او بیا وروسته وران کړای شول او پر وژنتونونو او وژنځایونو واړول شول. د یادونې وړ ده، چې په دې رساله کې یوازې د افغانستان فرهنگ ته اوبستو زیانونو ته اشاره شوې، د بیا رغونې لپاره څه وړاندیزونه په کې نه شته، خو په دې برخه کې ((د بازسازی نهادهای فرهنگی افغانستان)) په نوم د ښاغلي ((شاهنگ)) له خوا یو اثر لیکل شوی او د همدې موسسې (وفا) له خوا چاپ شوی دی.

دا حاضره رساله که له خپلو ټولو نیمګړتیاوو سره سره بیا هم د هېواد د فرهنگ د رنځونو، دردونو او ستونزو په انعکاس کې رول ولوبولای شي، نو ما به تر یوه حده خپله دنده سرته رسولې وي.

په درنښت

اسمعيل يون

اخځليکونه

- ۱- هيله مجله، اگنه، پېښور، ۱۳۵۷ ل کال، ۳۴-۳۵ مخونه.
- ۲- وفا جريده، د ۱۳۷۲ ل کال، کال گڼه.
- ۳- شباهنګ، بازسازي نهادهای فرهنگي افغانستان، پېښور، د ازاد افغانستان د ليکوالو ټولنه (وفا)، ۱۳۷۴، ۷ مخ.
- ۴- عزيز احمد اماج، په افغانستان کې د ښوونې او روزنې لنډه تاريخچه، ۱۳۷۰، ۹ مخ.
- ۵- ارمان جريده، پېښور، ۱۳۷۳ ل کال، ۵ گڼه، ۳ مخ.
- ۶- تعاون مجله، پېښور، ۱۳۷۵ ل کال، ۳ گڼه، ۴ مخ.
- BBCY- راډيو، پښتو خپرونه، ۱۳۷۱ ل کال د ښوونې او روزنې وزارت د يو مسوول څرگندونې.
- ۸- شباهنګ، بازسازي نهادهای فرهنگي افغانستان، ۱۳۷۴ ل کال، ۲ مخ.
- ۹- شباهنګ، بازسازي نهادهای فرهنگي افغانستان، ۱۳۷۴ ل کال، ۵ مخ.
- ۱۰- شباهنګ، بازسازي نهادهای فرهنگي افغانستان، ۱۳۷۴ ل کال، ۷ مخ.
- ۱۱- شباهنګ، بازسازي نهادهای فرهنگي افغانستان، ۱۳۷۴ ل کال، ۸ مخ.
- ۱۲- هيله، ۱۳۷۶ ل کال، ۱ گڼه.
- ۱۳- سيد امير شاه حسن يار، پېښور، وفا، ۱۳۷۴ ل کال د غبرگولي د مياشتې گڼه، ۱ مخ.
- ۱۴- ارمان جريده، پېښور، ۱۳۷۴ ل کال د چنگاښ د ۱۱ نېټې گڼه، ۷ مخ.
- ۱۵- هيله، ۱۳۷۶ ل کال، ۱ گڼه، ۴۷ مخ.
- ۱۶- ارمان جريده، ۱۳۷۳ ل کال، ۱۶ گڼه، ۷ مخ.
- ۱۷- محمد رسول باوري، شمشاد مجله، ۵ گڼه، ۳۹ مخ.
- ۱۸- محمد رسول باوري، شمشاد مجله، ۶ گڼه، ۴۳-۴۵ مخونه.
- ۱۹- محمد رسول باوري، شمشاد مجله، ۶ گڼه، ۴۸ مخ.
- ۲۰- محمد رسول باوري، وفا، پېښور، ۱۳۷۴ ل کال، ۴۰ گڼه، ۳ مخ.
- ۲۱- نانسي دوپرې: د ډاکتر خوشال روحي ژباړه، وفا، ۱۳۷۳ ل کال، ۵۱-۵۲ گڼه.
- ۲۲- نانسي دوپرې: د ډاکتر خوشا روحي ژباړه، وفا، ۱۳۷۳ ل کال، ۵۱-۵۲ گڼه، ۶ او ۱۱ مخونه.
- ۲۳- هيله، ۱۳۷۶ ل کال، ۱ گڼه، ۴۵ مخ.
- ۲۴- احمد صميم، ارمان جريده، ۱۳۷۴ ل کال، د وري ۱۳مې نېټې گڼه، ۵ مخ.
- ۲۵- گورگنج، دعوت، ناروي، د ۱۳۷۴ ل کال د جدي گڼه، ۳ مخ.
- ۲۶- دعوت، ناروي، ۱۳۷۴ ل کال، ۵۶ گڼه، ۶ مخ.
- ۲۷- عبدالله پويان، د برهان الدين رباني په اداره کې د اطلاعاتو او کلتور وزارت د هنر رئيس، ارمان جريده، پېښور، ۱۳۷۴ ل کال، د حمل ۲۳ نېټې گڼه، ۶ مخ.
- ۲۸- هنداره، کابل، ۱۳۷۵ ل کال، سنبله، ۲ گڼه، ۲ مخ.
- ۲۹- محمد رسول باوري، شمشاد، ۱۳۷۴ ل کال، ۶ گڼه، ۱-۵۶ مخونه.

- ۳۰- افغانستان مجله، ۱۳۷۶ ال کال، د ثور میاشت گڼه، ۱۰-۱۱ مخونه.
- شباهنګ، بازسازی نهادهای فرهنگی افغانستان، ۱۳۷۴ ال کال، ۱۲۳-۱۲۴ مخونه.
- ۳۲- د BBC د یو رپوټ پر اساس، ۱۳۷۵ ال کال، کب میاشت.
- ۳۳- وفا جریده، پېښور، ۱۳۷۴ ال کال، ۳۹-۴۰ گڼه، ۳ مخ.
- ۳۴- تعاون مجله، ۱۳۷۵ ال کال، اسد او سنبله، ۴۹ مخ.
- ۳۵- ارمان جریده، د ۱۳۷۴ ال کال د جوزا د ۱۴مې نېټې گڼه، ۶ مخ.
- ۳۶- عبدالصمد قادریان، برگ سبز، پېښور، ۱۹۹۷م کال، ۲ گڼه، ۲۷ مخ.
- ۳۷- ارمان جریده، ۱۳۷۳ ال کال.
- ۳۸- رزاق برق BBC، پښتو خپرونه، ۱۳۷۵ ال کال.
- ۳۹- هیله مجله، ۱۳۷۶ ال کال، ۱ گڼه، ۴۷ مخ.
- ۴۰- هنداره، کابل، ۱۳۷۵ ال کال، ۱۰ گڼه، ۱ مخ.
- ۴۱- شباهنګ، بازسازی نهادهای فرهنگی افغانستان، ۱۳۷۶ ل کال، ۱۳۱-۱۳۲ مخونه.
- ۴۲- شباهنګ، بازسازی نهادهای فرهنگی افغانستان، ۱۳۷۶ ال کال، ۱۳۴ مخ.
- ۴۳- پر ۱۳۷۶ ال کال د راډیو ټلوویزیون د مسئولینو څرگندونې.
- ۴۴- پر ۱۳۷۶ ال کال د راډیو ټلوویزیون د مسئولینو څرگندونې.
- ۴۵- پر ۱۳۷۶ ال کال د راډیو ټلوویزیون د مسوولینو څرگندونې.
- ۴۶- BBC - پښتو خپرونه، ۱۳۷۱ ال کال، د راډیو ټلوویزیون د یو مسوول څرگندونې.
- ۴۷- شمس الحق آریانفر، نقش وسایل ارتباط جمعی در جامعه امروز و فردا افغانستان، کابل، ۱۳۷۴ ال کال، ۳۲ مخ.
- ۴۸- پر ۱۳۷۶ ال کال د راډیو ټلوویزیون د مسئولینو تهیه شوی راپور.
- ۴۹- شباهنګ، بازسازی نهادهای فرهنگی افغانستان، ۱۳۷۱، ۱۲۹ مخ.
- ۵۰- همدغه اثر، ۱۳۰ مخ.
- ۵۱- هیله، اگڼه، ۱۳۷۶ ال کال، ۴۸ مخ.
- ۵۲- سید احمد رها، نقش وسایل ارتباط جمعی امروز و فردای افغانستان، کابل، ۱۳۷۴ ال کال، ۶۸-۶۹ مخونه.
- ۵۳- پورتنی اخځ، ۷۲ مخ.
- ۵۴- شباهنګ، بازسازی نهادهای فرهنگی افغانستان، ۱۳۷۶، ۱۳۴ مخ.
- ۵۵- هیله مجله، ۱ گڼه، ۱۳۷۶ ال کال، ۴۸ مخ.
- ۵۶- عبدالرحمن زیارمل، پر ۱۳۷۱ ال کال د پوهنې د مطبوعې رئیس، هیله، اگڼه، ۴۸ مخ.
- ۵۷- هیله، اگڼه، ۴۸ مخ.
- ۵۸- سیدامیرشاه حسن یار، وفا، پېښور، ۱۳۷۴ ال کال، د غبرگولي د میاشتي گڼه، ۱ مخ.

د محمد اسمعیل یون لنډه پېژندنه

محمد اسمعیل یون د حاجي محمدخان زوی پر ۱۳۴۶ل کال، د لغمان ولایت د الینگار ولسوالۍ دنيازيو په يوې روښنفکرې کورنۍ کې زېږېدلی دی.

لومړنۍ زده کړې يې د الینگار ولسوالۍ د سلینگار په لومړني ښوونځي کې سرته رسولي دي، تر هغه وروسته کابل ته راغی او په خوشال خان لېسه کې شامل شو. پر ۱۳۶۶ل کال له نوموړې لېسې څخه په دویم نومره بريالی او پر ۱۳۶۷ل کال د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځي د پښتو څانگې محصل شو. پر ۱۳۷۰ل کال له نوموړې څانگې څخه اول نومره بريالی او پر همدې کال بېرته د پښتو څانگې د کدر غړی شو. پر ۱۳۸۵ل کال په نوموړې څانگه کې د ماسټرۍ دوره پیل شوه، یون په ډېر ښه او بريالي ډول دا دوره پایته ورسوله.

محمد اسمعیل یون له ۱۳۷۰ل کال څخه بیا تر ننه پورې د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځي تدریسي غړی او د(پوهندوی) علمي پوړۍ ته رسېدلی دی، پر استادۍ سربېره، استاد یون د ((کابل پوهنتون))، ((هیلې)) او ((شمشاد)) مجلو د چلوونکي دنده هم په ښه ډول ترسره کړې ده. په پېښور کې د چاپېدونکې ((معارف)) مجلې کتونکی غړی هم و. همدارنگه د یو شمېر نورو چاپي خپرونو همکار هم پاتې شوی دی .

استاد یون پر ۱۳۸۱ل کال، په جلال اباد کې بېړنۍ لویې جرگې ته د ختیزو ولایتونو د انتخاباتو د دفتر مشر شو، ددې جرگې لپاره تر ټاکنو وروسته د جرگې غړی، بیاد جرگې د غړو له خوا د بېړنۍ لویې جرگې د لومړي منشي په توگه انتخاب شو. استاد یون په دې جرگه کې تر خپل وروستي وسه خپل ملي او تاریخي مسولیت ادا کړ او د هېواد دښمنه عناصرو د توطیو مخه یې ونیوله.

تر دې جرگې وروسته، کله چې د افغانستان د اساسي قانون د تدوین بهیر پیل شو، نو استاد یون بیا ددې بهیر لپاره د ختیزو ولایتونو د دارالانشاد دفتر مشر وټاکل شو. په ختیزو ولایتونو کې د اساسي قانون د لویې جرگې لپاره انتخابات هم د همدې دفتر له خوا ترسره شول. استاد یون د اساسي قانون د تصویب په لویه جرگه کې د نوموړې جرگې د دارالانشاد غړي په توگه خپل فعال رول ادا کړ. ټاکل شوې وه، استاد یون په ختیزو ولایتونو کې د افغانستان د جمهوري ریاست لپاره د عمومي ټاکنو د دفتر مسول شي، خو په کابل کې د لویو جنګسالارانو او ځینو تنظیمي مشرانو له خوا پر حکومت او ملگرو ملتونو د زیات فشار له امله له کاره گوښه شو. ملگرو ملتونو (UNAMA) استاد یون ته وړاندیز وکړ، چې په کابل کې به تر دې لوړه دنده دروسپارو، خو استاد یون ونه منله او خپلې استادۍ ته یې دوام ورکړ.

درې کاله وروسته يې د ځينو ملگرو په زيات ټينگار او غوښتنه، د جمهوري رياست د ملي امنيت شورا په دفتر کې د فرهنگي چارو د رياست دنده ومنله او په کابل پوهنتون کې پر استادۍ سربېره لا تر اوسه دا دنده پر مخ وړي. استاد يون پر ۱۳۸۵ ل کال د افغانستان او پاکستان د امن گډې جرگې لپاره د افغانستان له خوا د منشي په توگه غوره شو او دا دنده يې هم په ښه ډول ترسره کړه.

استاد يون د خپلواک ليکوال په توگه په تېرو شلو کلونو کې گڼ شمېر فرهنگي او ټولنيز خدمتونه ترسره کړي، په گڼو چاپي، راډيويي او ټلويزيوني مرکو کې يې د و اقيعتونو او حقايقو د څرگندبيان له امله د خلکو په زړونو کې ځای نيولی دی. که څه هم ډېر خلک د يون ليکنې، مرکې او نظريات خوښوي، خو يو شمېر داسې خلک هم شته، چې د يون سرسختي مخالفين دي. د هغه ملي او گټورو نظرياتو ته هم غلط رنگ او تعبیر ورکوي، دا ډول اشخاص، چې اکثره يې زورواکي او د سياسي ډلو ټپلو غړي او مشران دي، د استاد يون نظريات خپلو شخصي او تنظيمي گټو ته خطر بولي، نو ځکه يې په ټينگه مخالفت کوي. زه ددې شاهد يم، هر کله چې يون کومه ليکنه او مرکه کړي، نو دده پر وړاندې يې مثبت او منفي غبرگونونه دواړه راپارولي دي، منفي غبرگونونه اکثره وخت د هغو اشخاصو او ډلو له خوا وي، چې په تېر کرکېچن سياسي بهير کې يې ډېرې نامشروع گټې ترلاسه کړي او ځانونه يې مطرح کړي دي.

مثبت غبرگونونه اکثره د ولس د مشرانو، روښنفرانو او نورو مخورو له خوا وي، خو استاد يون په دغسې سختو اغزنو او تنگو شرايطو کې بيا هم خپل فرهنگي، سياسي او ټولنيز کار ته دوام ورکوي .

دا اوسنی فرهنگي کار، چې تاسو يې اوس په مسلسل ډول گورئ، دا د تېرو شلو کلونو کارونه دي، چې له تېر يو نيم کال راهيسې پرې په منظم ډول کار شوی، اوډل شوي او دادی ستاسو مخې ته ايښودل کېږي، په داسې يو دولتي دفتر کې چې بوختياوې په کې ډېرې وي، د منظم او ستر فرهنگي کار سرته رسول اسانه کار نه دی. استاد يون پر خپلو فرهنگي کارونو سربېره د گڼو فرهنگي ټولنو د غړي، همکار او موسس غړي په توگه هم خپل فرهنگي رول ادا کړی، په پېښور کې يې د دوو المان مېشتو فرهنگي ټولنو (دافغانستان دکلتوري ودې ټولنې) او (د پښتني فرهنگ د ودې پراختيا ټولنې) د همکار په توگه د بېلابېلو ليکوالو په لسگونو اثار، ايډيټ او چاپ کړي دي. دغه راز يې په سلگونو کورنيو مشاعرو، ادبي غونډو او سيمينارونو کې ونډه اخيستې ده، خپله يې هم په لسگونو مشاعرې، سيمينارونه او علمي ورکشاپونه جوړ کړي دي.

سربېره پر دې، په يو زيات شمېر، ملي او نړيوالو کنفرانسونو کې يې په ښه ډول د خپل هېواد استازي کړي ده. دلته به يې د اثارو يادونه وکړو:

اثر

الف- پنځونې:

کتاب نوم څرنگوالی چاپکال

◆ متکور لومړۍ شعري ټولگه دويم ۱۳۸۷

◆ په اورونو کې سندرې دويمه شعري ټولگه دويم ۱۳۸۷

ب- راټولونې:

- ❖ هيلې گډه شعري ټولگه دويم ۱۳۸۷
- ❖ نيمگړي ارمانونه د حيران شعري ټولگه دويم ۱۳۸۷
- ❖ د لوونو فصل گډه شعري ټولگه دويم ۱۳۸۷
- ❖ د نازو انا ياد د سيمينار د ليکنو ټولگه دويم ۱۳۸۷
- ❖ د استاد الفت نثري كليات داستاد الفت نثرونه درېيم ۱۳۸۷
- ❖ سيندونه هم مري د اسحق ننگيال شعري منتخبات دويم ۱۳۸۷

ج- ژباړنې:

- ❖ د ټولنپوهنې له نظره: په افغانستان کې د واک جوړښتونه
- د پوهنوال روستارتره کي اثر دويم ۱۳۸۷
- ❖ د افغانستان فرهنگي ميراثونو ته يوه کتنه
- د نينسي دوپرې اثر دويم ۱۳۸۷
- ❖ په افغانستان کې د جگړې جنايتکارانو محاکمه
- د پوهنوال روستار تره کي اثر دويم ۱۳۸۷

د- يونليکني:

- ❖ د اماراتو سفر د اماراتو يونليک دويم ۱۳۸۷
- ❖ که يون دی يون دی د اروپا يونليک لومړی ۱۳۸۷
- ❖ د پنټاگون ترخندو د امريکا يونليک لومړی ۱۳۸۷

ه- څېړنې او شننې:

- ❖ د محمدگل خان مومند اند و ژوند ته يوه لنډه کتنه دويم ۱۳۸۷
- ❖ استاد زيار د پښتني فرهنگ يو ځلاند ستوری دويم ۱۳۸۷
- ❖ د کابل پوهنتون د ادبياتو پوهنځي پښتو کتابښود دويم ۱۳۸۷
- ❖ د افغانستان فرهنگ ته اوښتي زيانونه دويم ۱۳۸۷
- ❖ د پښتو شعر هندسي جوړښت شپږم ۱۳۸۷
- ❖ له افغانستانه د مسلکي کادرونو د فرار عوامل دويم ۱۳۸۷
- ❖ ساينسي پرمختياوې دويم ۱۳۸۷
- ❖ بېړنۍ لويه جرگه ولسواکي او زورواکي دويم ۱۳۸۷

- ❖ اندیال خوشال لومړی ۱۳۸۷
 - ❖ هیله د خپلو سریزو په لمن کې لومړی ۱۳۸۷
 - ❖ کلتوري یون لومړی ۱۳۸۷
 - ❖ فرهنگي فقر لومړی ۱۳۸۷
 - ❖ مرکه او مرکې لومړی ۱۳۸۷
 - ❖ خوشال په خپل ایډیال لومړی ۱۳۸۷
 - ❖ دکتابونو په وړمو کې لومړی ۱۳۸۷
 - ❖ افغانستان په سیاسي کړلېچ کې لومړی ۱۳۸۷
 - ❖ پښتو لیکنی سمون لومړی ۱۳۸۷
 - ❖ اوسنۍ رسنۍ لومړی ۱۳۸۷
 - ❖ که نړیوال ماته وخوري؟ لومړی ۱۳۸۷
- خدای (ج) دې استاد یون ته ډېر عمر ورکړي او جرئت دې ورته هم تاند لري، الله(ج) دې دی له هر ډول بدو بلاوو وژغوري، په فرهنگي کارو زیار کې ورته دنور زغم او اوسپلې هیله لرم.

په درناوي

وفالرحمن وفا

کابل - افغانستان

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**